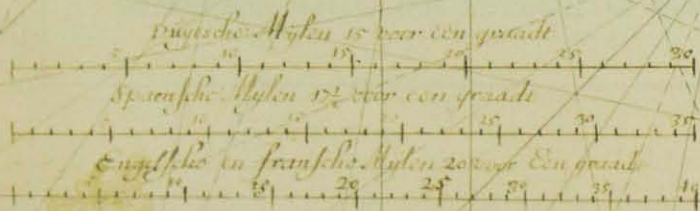

CAERT-T-HRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 11e jaargang, 1992, nr. 2

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattengronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

11e jaargang, 1992, nr. 2

De ontstaansgeschiedenis van het Goudse exemplaar van Joan Blaeu's *Grooten Atlas*

J.W.E. Klein 41

De oudste kaart van de Verenigde Nederlanden

H.A.M. van der Heijden 48

Varia Cartographica 51

Besprekingen 57

Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven 59

Redactie

Drs. P.P.W.J. van den Brink,
Dr. H.P. Deys,
Drs. M.M.Th.L. Hameleers,
Dr. P.C.J. van der Krogt,
Drs. A.H. Ruitinga,
J.W.F. Voogt,
Drs. D. de Vries.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, RUU-FRW (Vakgr.
Kartografie), Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Zie 5e jaargang (1986), nr. 3, blz. 64. Eveneens verkrijg-
baar op aanvraag bij het redactiesecretariaat

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 30,— per
jaar (vier nummers), buitenland f 50,—. Losse nummers
f 10,—. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de re-
dactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr. f 100,—
halve pagina per nr. f 70,—
1/4 pagina per nr. f 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Fragment van de paskaart van Hispaniola uit de Ving-
boons-atlas, manuscript, schaal 1:1.500.000, formaat
van de gehele kaart 47 x 69 cm. Het afgebeelde gedeelte
is de westkust van Hispaniola met het eiland Tortuga, de
Windward Passage en de oostpunt van Cuba (Algemeen
Rijksarchief, VELH 619-60).

De onstaansgeschiedenis van het Goudse exemplaar van Joan Blaeu's *Grooten Atlas*¹

Inleiding

Met het exemplaar van Blaeu's *Grooten Atlas* van de stadsbibrije van Gouda is op het eerste gezicht niets bijzonders aan de hand.² Het behoort zeker niet tot de fraaiste specimina van de atlas. Integendeel, het feit dat de atlas gedurende ruim 300 jaar vrijwel zonder restricties geraadpleegd kon worden, heeft zijn sporen nagelaten. Toch is dit exemplaar van de *Grooten Atlas* in een ander opzicht van uitzonderlijk belang. Een weinig bekende briefwisseling tussen Joan Blaeu en een van de librijmeesters³ geeft, samen met gegevens uit het eerste Notulenboek van de librijmeesters (L.A., inv.nr. 1), een beeld van de gang van zaken rond de aanschaf van de atlas. Die gang van zaken is uitermate curieus. Hoofddrolspeler is de star-calvinistische en vurig contraremonstrantse librijmeester ds J. Sceperus, die met het oude, grotendeels rooms-katholiek getinte, boekenbezit meer kwaads dan goeds gedaan heeft. Maar Sceperus - ooit van 'literair vandalisme' beticht - heeft er wel voor gezorgd dat, ondanks de krappe financiële middelen van de stadsbibrije, de *Grooten Atlas* van Blaeu aangeschaft werd.⁴

Het verhaal begint in 1647. In dat jaar werden namelijk de tot dan toe verschenen vier delen van het *Toonneel des Aerdrycks* aangekocht door de Goudse stadsbibrije. Voor de 'Grooten Atlas', zoals die in het Notulenboek van de librijmeesters genoemd werd, was een bedrag van 150 gulden gemoeid.⁵ Het is goed mogelijk dat ook de aankoop van het *Toonneel des Aerdrycks* uitgegaan is van librijmeester Sceperus: zijn eerste zittingsperiode duurde van 1645 tot ergens in de jaren vijftig van de 17e eeuw; een tweede ambtsperiode ving aan in 1662, het jaar waarin de belangwekkende onderhandelingen begonnen tussen hem en Joan Blaeu.⁶

In het vervolg zal ook sprake zijn van de beide *Steede-boecken*. Deze werden door de librije aangekocht in 1651 en 1652. Hoewel in het Notulenboek sprake is van het *Theatrum Urbium*, is het zeker dat de Nederlandstalige uitgave bedoeld is.⁷

Het verslag van de vergadering van 2 december 1653 in het Notulenboek (f.19r) vermeldt het inbinden van 'de nieuwe waterwerelt sijnde het vijfde deel van den grooten Atlas'. Dit kan natuurlijk nooit het vijfde deel van het *Toonneel des Aerdrycks* geweest zijn, omdat dit pas in 1654 van de persen zou komen.⁸ De bij de librijmeesters ingeburgerde term 'Grooten Atlas' zal er de oorzaak van zijn geweest dat zij in 1653 deel vijf van Janssonius' atlas (het prestigestuk van Blaeu's grote concurrent) aanschafften. Dat deel is namelijk getiteld *Het vijfde Deel des Grooten Atlas, vervattende de Water-Weereld (...)* Als ook *De Oude Weereld en Griekenland (...)*, Amstelodami, apud Ioannem Janssonium 1652.⁹

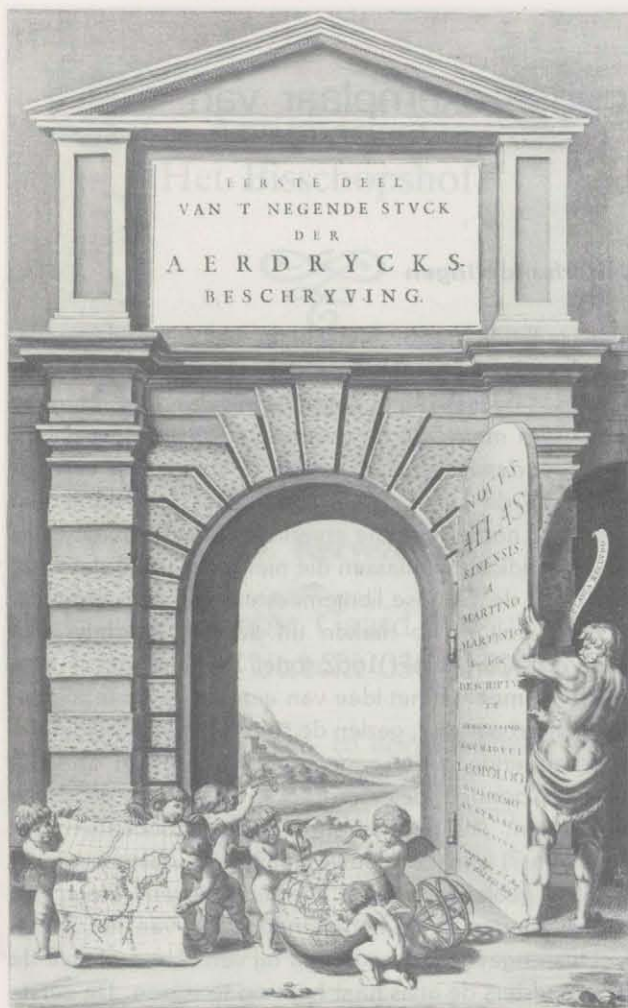
Onderhandelingen

Toen, in het jaar 1662, verscheen de Latijnse editie van Blaeu's *Atlas maior*. Ds Sceperus kreeg daar weet van en schreef naar Blaeu of het mogelijk was de kaarten die in de *Atlas maior* nieuw waren in vergelijking met het *Toonneel des Aerdrycks*, samen te voegen tot een appendix bij de laatst genoemde atlas. Het bedrijf van Blaeu had namelijk ruime ervaring met het vervaardigen van appendices bij atlassen die niet meer up to date waren.¹⁰ Dat de Goudse librijmeesters aan een appendix dachten, valt op te maken uit de antwoordbrief van Blaeu d.d. 13 oktober 1662 (brief 1; zie bijlage). Hierin deelde hij mee dat het idee van een appendix te maken niet uitvoerbaar was, gezien de substantiële uitbreidingen en veranderingen die aangebracht waren ten opzichte van het *Toonneel des Aerdrycks*, vooral van de eerste twee delen. Als bewijs zond hij een 'conceptjen' (= prospectus?) van de nieuwe atlas mee, dat echter niet bewaard gebleven is. Wel konden, volgens Blaeu, de nieuwe kaarten in de betreffende delen van het *Toonneel* tussengevoegd worden en hij verzocht derhalve de librijmeesters de atlas naar hem op te sturen. De eerste twee delen wilde hij dan uit elkaar nemen en proberen aan te vullen.

Op de vergadering van 24 oktober 1662 werd inderdaad besloten de atlas naar Amsterdam te zenden, zodat Blaeu zo snel mogelijk zijn prijs kon vaststellen. Definitief besluit tot aanvulling zou pas genomen worden wanneer de prijsstelling door de librijmeesters aanvaardbaar geacht werd.¹¹

Op 14 november van dat jaar werden -in een speciaal daartoe vervaardigd kastje- in totaal zeven atlasdelen verzonden: de vier delen van het *Toonneel des Aerdrycks*, als vijfde deel *De Water-Weereld* van Janssonius en als zesde en zevende de beide *Steede-boecken*. Blaeu zal waarschijnlijk lichtelijk ongenaam getroffen geweest zijn toen hij het deel van zijn rivaal Janssonius in de zending aantrof.

Vóór 13 december stuurde de drukker een, niet bewaard gebleven, bericht, maar zonder de gevraagde prijsopgave. Dit laatste blijkt uit het concept van een brief die de librijmeesters op die datum verstuurd (brief 2). Hierin werd het bedrag gevraagd 'voor welke ons souden werden geleverd het deel van Schotlant, Yerlant, China, mitsgaeders de Caerten welcke in de Latijnsche editie meer sijn als in de Duijtsche', dit alles ingekleurd ('affgeset') en gebonden als de andere atlas. Uit deze mededeling kunnen we het verzoek van de librijmeesters definitief reconstrueren: er achter gekomen dat de *Atlas maior* t.o.v. het *Toonneel des Aerdrycks* aanmerkelijk uitgebreider is, wilden de librijmeesters aanvankelijk een appendix laten vervaardigen van die kaar-

Titelpagina van deel 9 van de Grooten Atlas (foto: Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gouda).

ten die de *Atlas maior* wèl en het *Toonneel* niet had. Op voorstel van Blaeu zou men echter de nieuwe kaarten laten invoegen in het *Toonneel des Aerdrycks*. Tevens wilde men het inmiddels verschenen vijfde deel van het *Toonneel* (met Schotland en Ierland) bezitten, waarvoor men in Gouda abusievelijk het vijfde deel van Janssnius' atlas aangeschaft had. En bovendien wilde men het deel van de *Atlas maior* waarin China beschreven werd, een land dat niet in het *Toonneel des Aerdrycks* verwerkt was.

Tien dagen later kreeg ds Sceperus antwoord op zijn schrijven (brief 3). Blaeu raamde hierin dat de prijs rond de 200 gulden zou liggen. Interessant detail is dat Blaeu op dat moment (23 december 1662) nog vermoedde dat de totale omgewerkte atlas acht delen zou omvatten. Nadat de librijmeesters op 8 januari 1663 'tot suppleringe van den noch defectueuxen Atlas' een eenmalige subsidie van 100 Carolusgulden was toegezegd door de kerkmeesters (de stadslibrije was gevestigd in de St.-Janskerk en stond onder toezicht van zowel het stadsbestuur als van de kerkmeesters) werd de onderneming financieel haalbaar geacht en op de vergadering van 16 januari 1663 besloot men definitief om de suppletie doorgang te doen vinden.¹²

De omwerking

Interessant is de brief van Blaeu d.d. 9 mei 1663 (brief 4). Hierin staat dat hij bezig was met 'het gene tot den latijnschen atlas meer bij gekomen is, nu oock in het duijts te drucken'. Hiermee dacht hij eind juni van dat jaar gereed te zijn. Dit impliceert dus dat Blaeu in april/begin mei 1663 begonnen is met de druk van de Nederlandstalige *Atlas maior*.

Uit de brief blijkt nogmaals dat alleen de eerste twee banden van de oorspronkelijke Goudse atlas uit elkaar gehaald zouden worden (vgl. ook brief 1). De delen drie en vier konden blijkbaar intact blijven. Inderdaad blijken sommige delen van het Goudse exemplaar van de *Grooten Atlas* identiek te zijn met delen van het *Toonneel des Aerdrycks*. We kunnen hieruit met zekerheid reconstrueren welke editie van het *Toonneel des Aerdrycks* men in Gouda had. Het derde deel van het *Toonneel* uit 1642, met alleen Italië en Griekenland, is namelijk identiek aan deel zeven van de *Grooten Atlas*. En het vierde deel van het *Toonneel* uit 1646, met uitsluitend Engeland, is gelijk aan het vierde deel van de *Grooten Atlas*. Bovendien is het vijfde deel van het *Toonneel*, met Schotland en Ierland¹³, gelijk aan het vijfde deel van de *Grooten Atlas*. Over de reden, waarom deze delen niet aangevuld werden, tasten we voorlopig in het duister.

In de brief is ook sprake van de datum eind juni, waarop Blaeu het hele project afgerond dacht te hebben. Of deze termijn van ongeveer twee maanden een zoethoudertje of onderbouwde uitgeverservaring was, is moeilijk te bepalen. Waarschijnlijk het eerste, want uit de notulen van de vergadering van 26 juni en 25 september blijkt dat de beloofde delen nog steeds niet klaar waren.¹⁴ Op laatstgenoemde bijeenkomst, die van 25 september 1663, kwam een niet-bewaarde brief uit Amsterdam ter tafel, waarin de drukker verklaarde dat hij binnen drie à vier weken zover hoopte te zijn, dat hij de atlas kon verzenden.

Maar begin januari van het volgende jaar zat men in Gouda nog steeds zonder de zo vurig verlangde atlas. Op 9 januari 1664 antwoordde Blaeu op een brief van de vijfde van die maand, dat de eerste twee delen (nl. het Noorden en Duitsland) bij de 'afsetters' waren, zodat men ze binnen enkele dagen mocht verwachten (brief 5). Bovendien zouden de delen met Frankrijk en met de Nederlanden spoedig volgen, zodat dan alleen het deel met Spanje nog resteerde. Dit behoeft enige uitleg, want er is hier sprake van vijf atlasdelen. Mijs inziens gaat deze brief uitsluitend over die delen van de *Grooten Atlas* die gevormd zijn door uitsplitsing en aanvulling van delen van het *Toonneel des Aerdrycks*. De eerste band van het *Toonneel* werd in drie stukken uitgesplitst. Aangevuld vormden die de eerste drie delen van de *Grooten Atlas* (1° het Noorden, 2° Duitsland en 3° Nederland). De tweede band van het *Toonneel* werd uitgesplitst in twee stukken die de delen zes (met Frankrijk) en acht (met onder meer Spanje) van de *Grooten Atlas* gingen vormen. Dus in totaal vijf delen van de *Grooten Atlas* die voortgekomen waren uit de eerste twee banden van het *Toonneel*. Uit de latere correspondentie blijkt dat er in

ittel ende Orden van de Cai
 ïnte Waltruydt. Dese hebben
 n haer Orden moghen niet l
 groote Heeren ende Edelliede
 is in 't wit ghekleedt als gheeft
 ddaghs als weereldtlijcke joffro
 n houwelijcken, &c. De Abdi
 ghen vrouwen te wesen soo wel
 stelijck, niet alleen van de sta
 an Framerie, Cheni, ende and
 r, als mede van Hermes, Genif

Handgeschreven signatuur R in deel 3, het was oorspronkelijk blad Q uit deel 2 van het Toonneel (foto: Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gouda).

totaal twaalf banden uit Amsterdam verzonden werden (nl. de negendelige atlas, plus de twee *Steede-boecken* en het Janssoniusdeel).

In de laatste alinea van deze brief van 9 januari 1664 komt een aardig aspect naar voren betreffende Blaeu's werkwijze bij het aanvullen. De te veranderen delen van het *Toonneel* werden vóór of tijdens het vervaardigen van de supplementbladen niet uit elkaar gehaald. De atlas bleef tot het laatste moment geheel intact ten burele van de drukker staan, terwijl de toe te voegen bladen en kaarten voor de respectieve delen gedrukt en ingekleurd werden. Blaeu verzekerde dan ook dat, indien de librijmeesters dit wensten, het geheel onmiddellijk weer teruggezonden kon worden.

Ondanks de weinige dagen respijt die de drukker vroeg, werd men in Gouda het wachten langzamerhand beu en men besloot, op de vergadering van 12 februari 1664, in antwoord op een nietbewaarde brief van Blaeu, hem nogmaals aan te schrijven 'ten eynde hij het voltrecken van den Atlas acceleere en spoedige so veel sal mogelijk zijn'.¹⁵

Verzending

In juni 1664 kwam dan toch de eerste zending boeken aan: op de 14e van die maand notuleerde men dat 'Ses stucken van den Atlas en Steede-boecken' ontvangen waren.

De volgende vijf delen volgden al ruim een week later. Het begeleidend schrijven is gedateerd 23 juni 1664 (brief 6). Hierin sprak Blaeu de hoop uit dat ook 't'negende en laeste deel' binnen drie à vier weken voor ver-

zending gereed zou zijn. Om verwarring te voorkomen: dit wil niet zeggen het laatste deel (deel 9) in de volgorde van de atlas, maar het laatste deel dat Blaeu nog onder zich had. Dit blijkt genoegzaam uit het vervolg van de brief, waarin sprake is van het -los bijgevoegde- titelschildje dat ingeplakt diende te worden in het 'negenste stuck', waarin 'asia & sina'. Dat negende deel was blijkbaar al ingepakt toen het titelschildje van de pers kwam. Het blijkt ook uit de brief die het laatste deel begeleidde (brief 7). In deze brief, gedateerd 2 december 1664, wordt gesproken van 'het achtste deel van de gesupplieerde nederlandsche Atlas, waarmede nu de Hrn Librij Meesteren haeren atlas in negen deelen compleet hebben'. In dit schrijven wordt ook melding gemaakt van de definitieve prijs. Deze bedroeg voor aanvullen, herbinden en de nieuwe, gebonden atlasdelen 150 gulden. Een prijs die voor iedereen gold, zo drukte Blaeu de librijmeesters op het hart.

Na drie zendingen was de *Grooten Atlas* compleet. Wat er in de laatste zending zat, is expliciet vermeld in brief 7, namelijk deel acht (met Spanje, Afrika, West-Indië en Amerika). Moeilijker te bepalen is, welke delen met de beide eerste zendingen meegekomen waren. In elk geval zaten de beide *Steede-boecken* bij de eerste zending (zie de notulen van 14 juni 1664) en het deel met China in de tweede (vgl. brief 6). Toch lijkt het mij aardig voor de ontstaansgeschiedenis van de *Grooten Atlas* om te trachten te achterhalen in welke volgorde de delen klaar waren.

Mijn voorkeur gaat uit naar de volgende mogelijkheid. Bij de eerste zending zaten (behalve de *Steede-boecken*): deel 4 (Engeland; was oorspronkelijk deel 4 van het *Toonneel*), deel 5 (Schotland en Ierland; was oorspronkelijk deel 5 van het *Toonneel*), deel 7 (Italië en Griekenland; was oorspronkelijk deel 3 van het *Toonneel*) en tenslotte het deel van Janssonius' atlas. In de tweede zending zaten dan uiteraard de delen 1 (het Noorden), 2 (Duitsland), 3 (de Nederlanden), 6 (Frankrijk) en 9 (Azië en China).¹⁶ De reden om tot deze volgorde te komen is als volgt. Op een gegeven moment waren alle toe te voegen kaarten en tekstbladen voor de gehele atlas gedrukt en ingekleurd. Het was niet te verwachten dat er nog meer bladen toegevoegd moesten worden. Voorts stond vast in welke delen die bladen tussengevoegd moesten worden. Daarbij bleek dat sommige delen van het *Toonneel des Aerdriekx* intact konden blijven.¹⁷ Deze drie delen plus de twee *Steede-boecken* en het Janssoniusdeel konden op dat moment meteen teruggestuurd worden. Het korte tijdsbestek van anderhalve week tussen de twee zendingen betekent dat de volgende vijf delen al bijna klaar waren. Waarschijnlijk hoefden ze op het moment van de eerste zending alleen nog maar naar de binder. Uitsluitend deel acht liet nog bijna een half jaar op zich wachten.

Prijs en betaling

De prijs voor de atlas werd uiteindelijk 150 gulden in plaats van de ca. 200 gulden die Blaeu aanvankelijk dacht te moeten rekenen. De librijmeesters kortten dit

en haer oock niet weynigh

It op rotsen en steenen, waer
oock heeft, want de Slaven
n Camentz. Sy is in't jaer
verbrandt, ende herbout
oudt dat de Graven hier eert
iden hebben.

feer vruchtbaer van kooren
as; daer sijn veel bofschen

G

V

Handgeschreven signatuur G9 in deel 2, het was vermoedelijk oorspronkelijk blad P van het Aenhangel (foto: Streekarchief-dienst Hollands Midden, Gouda).

bedrag echter nog eens met tien gulden, getuige het verslag in het notulenboek op 29 december 1664 dat ik hier in haar geheel citeer:

Heeft D. Sceperus meede ingebracht de Missive van den Heer Johan Blaeu, gaende neevens het laetste overgesonden stuck van den gesuppleerden Atlas, en in sich behelsende den prijs, so van het Suppleeren, Herbinden, als Nieuwe Caerten en Stucken van gemelten Atlas; nu bestaende te saemen in Neegen Stucken. De aengescreeven prijs monteerde ter Somme van Hondert Vijffich gl. Doch hebben Librijmeesteren geresolveert, aen den Heer Blaeu in betaeling van het voors. te senden een Somme van Hondert Veertich gl.¹⁸

De korting werd zonder opgaaf van redenen ingehouden. Waren Sceperus c.s. er achter gekomen dat drie delen niet aangevuld waren? Of is het een gevolg van vermeende traagheid? Vermeend, omdat de Goudse heren vonden dat hun *Toonneel des Aerdrycks* al helemaal omgewerkt, aangepast en gecompleteerd had moeten zijn tot *Grooten Atlas*, oft *Werelt-beschrijving*, terwijl men in Amsterdam nog bezig was met het vervaardigen van de 'gewone' Nederlandstalige *Atlas maior*.

Tenslotte doet zich iets onverklaarbaars voor met betrekking tot de kwitantie. Op de vergadering van 15 januari 1665 fungeerde de kwitantie als een ingekomen stuk:

Is ter Vergaderinge door D. Sceperus geexhibeert de Quitancie van den Heer Johan Blaeu, waer inne deselve bekend uijt handen van Librij-Meesteren ontfan-

gen te hebben een Somme van Hondert Veertich Guldens, tot betaeling van het suppleren en binden van den Atlas, waer van meermaelen hier bovens. Ende is de gemelte Quitancie aen de liasse van Librij-Meesteren geliasseert geworden.¹⁹

Desondanks schreef Blaeu de 29e van de maand een brief (brief 8), waarin hij zich verontschuldigde voor het feit dat hij de kwitantie vergeten is, waardoor de librijmeesters hem een aanmaning moesten sturen. Onder de brief schreef hij alsnog een kwitantie uit, die hij dateerde 4 januari 1665.

Het Toonneel uit 1635 de oorsprong?

Toen was de transactie naar ieders tevredenheid afgerond. De Goudse librije had haar *Grooten Atlas* en wel één die was ontstaan door handige ingrepen in en uitbreiding van een vierdelige *Toonneel des Aerdrycks*. Natuurlijk laten zulke ingrepen hun sporen na. Zo is te zien dat het titelschildje, waarvan sprake is in de zesde brief, inderdaad in deel negen is ingeplakt.²⁰ Maar interessanter zijn de rariteiten in paginering/foliëring en bladsignaturen. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat er volgorde- en aansluitingsfouten in de paginering/foliëring en signaturen zijn, zonder dat er sprake is van verstoorde tekst- of kaartvolgorde. Hierbij komt dat er nogal wat bladen zijn, waarvan de oorspronkelijke gedrukte paginering/foliëring en signaturen weggekrabd zijn en er nieuwe met de hand voor in de plaats gezet zijn.

Maar dit zijn niet alleen veranderingen om de bladen in de volgorde van de *Grooten Atlas* te laten passen. Er zijn ook veranderingen die al veel eerder gemaakt moeten zijn, namelijk bij het samenstellen van de editie van het *Toonneel des Aerdrycks* die men in 1647 in Gouda had aangeschaft. De met de hand veranderde paginering/foliëring en bladsignaturen komen namelijk precies overeen met de gedrukte nummers in een ander exemplaar van het *Toonneel des Aerdrycks* dat tegenwoordig op de Goudse librije berust. Dit exemplaar omvat alleen de eerste drie delen en is afkomstig van de Latijnse school.²¹ De atlas en de bezittersaantekening van de school zijn gedateerd 1642.²² Zou het kunnen zijn dat de librijmeesters in 1647 een eerdere editie van het *Toonneel* hebben laten aanpassen en moderniseren waarbij men op de drukkerij van Blaeu de nieuwe volgorde met de hand heeft aangebracht?²³ Dit moet dan een editie van vóór 1642 geweest zijn en dan komt alleen de eerste editie uit 1635 in aanmerking. Hierin moeten dan de kaarten tussengevoegd zijn die in het *Aenhangel van 't I en II Deel van 't Toonneel des Aerdrycks* (ca 1635-1638) staan.²⁴ Inderdaad zijn de foliëring en bladsignaturen van juist die bladen en kaarten die in het *Aenhangel* staan, in het Goudse exemplaar uitgeradeerd en met de hand veranderd. Dit zou kunnen betekenen dat de Goudse *Grooten Atlas* uiteindelijk ontstaan is uit de eerste druk van het *Toonneel des Aerdrijckx* uit 1635, dat toen nog uit twee delen bestond. Als een sneeuwbal zou dan die tweedelige atlas uitgegroeid zijn, eerst tot het vierdelige *Toonneel* en tenslotte

tot de uiteindelijke negendelige *Grooten Atlas*.

Het feit dat Goudse librijemeesters een uitbreiding van hun vierdelige *Toonneel* forceerden terwijl de reguliere Nederlandstalige *Atlas maior* nog niet verschenen was, maakt het aannemelijk dat de Goudse atlas één van de eerste, en misschien de eerste, is geweest, die door de facilititeit van 'ombouw' tot stand gekomen is. Daarmee is hij wellicht het eerste exemplaar van de Nederlandstalige *Atlas maior*.

NOTEN

1. Dit is een aanmerkelijk verbeterde en uitgebreide versie van mijn artikel 'Van *Toonneel des Aertrijckx* naar *Grooten Atlas*. Het Goudse exemplaar van de *Grooten Atlas* als resultaat van Johan Blaeu's *Atlas-chirurgie*', dat verschenen is in: *De Schatkamer, regionaal historisch tijdschrift* 3 (1989), blz. 54-61.
2. De stadslibrije berust thans in zijn geheel op het Streekarchief Hollands-Midden te Gouda, waar de *Grooten Atlas* bewaard wordt onder signatuur Librije 509.
3. De briefwisseling bevindt zich in het librije-archief (in het vervolg afgekort L.A.) dat eveneens bewaard wordt op het Streekarchief Hollands-Midden te Gouda (voortaan afgekort als Gouda, SAHM). De brieven zitten in een portefeuille (L.A., inv. nr. 8), waarin zich de correspondentie van de librijemeesters bevindt vanaf 1662 tot 1873.
4. Zie W.A. Zuiderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse librije gedurende het verblijf in de St.-Janskerk*, Meppel 1976 (diss. Groningen), blz. 59-60; het verwijt van 'literair vandalisme' op blz. 77. De studie van Zuiderhoudt-Hulst is ook verschenen als 16e verzameling bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', Gouda 1976.
5. L.A.1, f. 6r, 6v en 9r.
6. Vgl. Zuiderhoudt-Hulst, o.c., blz. 58 en blz. 72 noot 150.
7. Zie L.A.1, f. 15v (d.d. 11 jan. 1651), f. 16r (d.d. 9 nov. 1651) en f. 16v (d.d. 8 jan. 1652). De beide *Steedeboecken* dragen thans signatuur Gouda, SAHM, Librije 673 en 674.
8. Vgl. C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, dl. I. Amsterdam 1967, Bl 48, blz. 186.
9. Dit is het enige deel van de Janssonius-atlas dat de librije in die tijd aangekocht heeft (thans Gouda, SAHM, Librije 522). Het betreft de editie Me 169A volgens de nummering van C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, IV. Wel is er tussen 1874 en 1910 een zesdelige Janssonius-atlas (Amsterdam, 1657-1662) verkregen, thans Gouda, SAHM, Librije 522a. Deze atlas is niet opgenomen in de *Catalogus van de Openbare Boekerij te Gouda*, Gouda 1874 (terminus post quem), maar wel in de *Supplement-Catalogus van de Openbare Boekerij te Gouda*, Gouda 1910, blz. 21.
10. Vgl. het hoofdstuk over de Grote Atlas in J. Keuning en Marijke Donkersloot-de Vrij, *Willem Janszoon Blaeu: A biography and history as a cartographer and publisher*. Amsterdam 1973, blz. 112-119.
11. L.A.1, f. 30v; hier ook de notulen van 24 november.
12. L.A.1, f. 31v en 32r.
13. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, I, respectievelijk Bl 38A, Bl 45A en Bl 48.
14. L.A.1, f. 32r en 33r.
15. L.A.1, f. 34r.
16. In mijn artikel in *De Schatkamer* staat een andere volgorde van verschijnen, waarmee ik nu niet meer gelukkig ben; zie aldaar blz. 56 en 58.
17. In de 'officiële' uitgave van de *Grooten Atlas* zijn de delen 4, 5 en 7 wel uitgebreid, zie Koeman, *Atlantes Neerlandici*, I, Bl 57. Dat de Goudse atlasdelen onveranderd gebleven zijn, zou erop kunnen wijzen dat Blaeu pas later de gegevens had om ook de delen 4, 5 en 7 te moderniseren.
18. L.A.1, f. 36r; zie ook f. 36v.

Het ingeplakte titelschildje van deel 9 (foto: Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gouda).

19. L.A.1, f. 37r.
20. Ook het zesde deel (met Frankrijk) heeft zo'n opgeplakt titelschildje. De oorspronkelijke titel is er nog doorheen te zien en luidt: *Toonneel des Aerdryckx oft Nieuwe Atlas, uytgegeven door Wilhelm en Iohan Blaeu. Tweede Deel*. De delen vier, vijf, zeven en acht van de Goudse atlas hebben geen titelbladen meer. Dit is anders dan bij de 'officiële' uitgave van de *Grooten Atlas*, zie Koeman *Atlantes Neerlandici*, I, blz. 227.
21. Thans: Gouda, SAHM, Librije 509b. De atlas is na 1910 in bezit gekomen van de librije, want hij staat nog niet in de *Supplement-Catalogus van de Openbare Boekerij te Gouda*, Gouda 1910.
22. Deze atlas bestaat dus uit de tweede editie van de beide eerste delen en de eerste editie van deel 3 (resp. Bl 26A, Bl 27B en een van de varianten van Bl 38 in de *Atlantes Neerlandici*, I).
23. De notulen van de librijemeesters beginnen pas in 1645, dus is niet meer na te gaan of ze al eerder een *Toonneel des Aerdrycks* hebben aangeschaft.
24. Voor de eerste editie van het *Toonneel*: Koeman, *Atlantes Neerlandici*, I, blz. 101. Voor het *Aenhangsel*: Koeman, *Atlantes Neerlandici*, I, Bl 25.

DE BRIEVEN

Opmerking. Drie van de brieven zijn niet door Blaeu zelf, maar uit zijn naam geschreven, nl. de vierde, vijfde en zesde (resp. d.d. 9 jan. 1664, 23 juni 1664 en 2 dec. 1664). De laatste hiervan is wel eigenhandig door Blaeu ondertekend. Brief 1 (d.d. 13 okt. 1662) is begonnen door een werknemer van Johan Blaeu, maar halverwege voortgezet, beëindigd en ondertekend door Blaeu zelf.

Behalve een conceptje zijn er geen uitgaande brieven, in welk stadium ook, van de Librijemeesters aan Blaeu bewaard. Om ruimte te besparen heb ik de ondertekening en de datering (steeds onderaan de brieven) weggelaten, behalve bij de quintantie.

1. *J. Blaeu aan J. Sceperus; 13-10-1662:*

Mijn Heer

Tot Antwoort op UE aengenaeme sende hierin gesloten het conceptjen van de orde van den nieuw gedruckten latijnsen Atlas, de welke nu also gestelt is als in het toekomende sal verblijven, en of al eenige nieuwe kaarten onder tusschen uijt komen, sullen bequamelijck tussen in gevoegt kunnen worden, maer en sal niet wel tot een appendix van den vorigen Atlas kunnen geappropriert worden, also den desen door-gaens vermeerderd en verandert is, in sonderheijt de twee eerste stucken D[us] indien hare Achtb. de H. Burge-meesteren gelieven mij te laten toekomen den Atlas die sij

Nu & gelieve te excuseren dat ick niet eerder gelaantwoord
 en de quitantie ghesonden hebbe. Het was mij niet mijn gewoone
 gezind in 't begin van 't jaer / en nu findt het oock noed licht
 lijck gelaaten hebben tot in Februarij indien uwe & niet op nide
 aengelaaten. Versteke. ~~Waar~~ En sijn mijnant wege bij de
 Heer Lijfmeester te versond, en vorder met adviseringe
 mijner dienst mijn gebiedenisse te doer, en dat ick ben
 en blyve gelyck oock uwe &. Dienstbewijde

Amsterdam 28th Decr 1665.

J. B. Laro

tegenwoordigh hebben, sal sien hoe den selven best sup-
plere met den bandt van de 2 eerste stucken te verliesen,
van welck ik uwe E. dan naerder op sullen kunnen advise-
ren. Dese te gheenen anderen eynde dienende bevele uwe
E. Goder ghenadighe bescherming ende verbljive

Mijn Heer

Den uwen is ons wel geworden. Connen op deselve geen finale antwoord laeten toecomen sonder altoorens van uwe Achtb. te hebben het gedesidereerde bericht aengaende de prijs, voor welke ons souden werden geleverd het deel van Schotlant IJerland, China, mitsgaders de Caerten welke in de latijnsche editie meer sijn als in de Duijtsche, alle affgeset, en gebonden als onse andere overgesondene stucken sijn, als wanneer wij aen uwe Achtb. aenstonts daer op onse verclaringe sullen laeten toecomen, en ondertusschen na cordiale groetenisse blijven wij

Mijn Heer

Tot antwoord op UE aengenaeme van den xijj deses, dat ick eens een overslagh gemaekt hebbe, so veel hebben kunnen berekenen, en hebbe bevonden dat UE het perfectioneren van UE atlas die dan acht stucken sal hebben, sal komen te kosten stijf twee hondert guldens, kunnende op een twintich guldens meer of minder van te voren niet wel geagst

worden, sal UE met alle civiliteit tracteeren, wanneer de Heren resolutie sullen hebben genomen, en ick het werck geperfectioneert, als wanneer met sekerheijt sal kunnen seggen, daer dit maer een overslagh is, waarop de Heeren haer resolutie sal verwachten. ondertussen UE Gode bezwende blijve

Mijn Heer

Desen geschiet UE te seggen dat ick tegenwoordigh [bezig?] ben, met het gene tot den latijnschen atlas meer bij gekomen is, nu oock in het duijts te drucken, twelcke staet maekt tegen het laetste van de maendt van Junius sal kunnen gereet wesen, en met het verliesen van de banden van de twee eerste deelen van UE atlas, sullen de heeren het werck als dan compleet hebben, doch ick en kan noch niet weten wat het sal moeten kosten, twelcke nochtans niet buiten de redelijckheijt en sal gaen; sodrae sal voldruckt wesen sal het de Heeren aviseeren, en ondertusschen neffens mijne gebiedenis, blijven

Mijn Heere

VE missive van den 5. deses hebbe ontfangen, waerop [...] tot antwoord dat het met den Atlas nu so verre [is] gekomen dat al twee deelen van het gesuppleerde sijn onder handen

Ick ondergeschreuen bekenne ontfangen te hebben van
 D. Scepero wegens ende uijt name van Librijmeesteren der Stede
 Goude de somme van eenhondertveertich Gulden tot betaling
 van het suppleren van des Atlas anno 1664 als gheschiedt is
 doot. d'zesen iij Januarij 1665.

Kwitantie onderaan brief 8 (foto: Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gouda).

van de afsetters, dewelcke wel in weijnigh daegen gedaen sijnde, ick wel voor af senden sal, te weten de deelen van het noorden, en van Duytslandt; de deelen van Vranckrijck en van Neerlandt sullen mede in weijnige daegen gedaen sijn, de welcke oock alsdan vervolgens sal kunnen senden, en resteert dan niet als dat van Hispanien, twelke weijnigh ophouden sal.

Indien de Heeren anders dese weijnige tijdt niet en souden gelieven af te wachten, so staet de atlas noch geheel, so als de Heeren mij die toe gesonden hebben, en kan die op der Heeren begeeren wel terstont wederom senden, waermee cordialijck gegroet en Gode bevolen

mijneit weghe bij de Heeren librijmeesteren te verschonen, en voorder met aanbiedinge mijner dienst mijne gebiedenis te doen, en dat ick ben en blijve ghelijck oock uwer E Dienstbereijde

[onderaan, de quitantie:]

Ick ondergeschreven bekenne ontfangen te hebben van Dno Scepero wegens ende uijt name van librijmeesteren der Stede Goude de somme van eenhondertveertich Gulden tot betaling van het suppleren van een Atlas anno 1664 aen haere E. ghelevert. desen iij Januarij 1665

J. Blaeu

6. J. Blaeu aan J. Sceperus; 23-6-1664:

Mijn Heer

Hier nevens gaen noch vijff stucken vande vermeerderde atlas, ende manqueert nu alleen maer t'negende en laeste deel dat met goddelijcken hulpe binnen drie a 4 weken oock sal volgen waer op UE hem kan verlaten. t'ingesloten titeltje behoort voor t'eerste deel van asia & sina, te weten in de eerste copere tijtel van t'negenste stuck twelck (na dat al bepactt waeren de boecken) eerst hebben ontfangen ende daerom UE het bij ymant aldaer gelieve met wat stijf sel in te laeten placken. Hier mede naer bevelinge Godes blijve

7. J. Blaeu aan J. Sceperus; 2-12-1664:

Mijn Heer en Vrint. Hier nevens gaet dan het achtste deel van de gesuppleerde nederlantsche Atlas waermee nu de Hrn librijMeesteren haeren atlas in negen deelen compleet hebben, costende soo suppleren, herbinden, als nieuwe caerten en stucken gebonden, alles tesaemen een hondert en vijffthigh guldens, welcke prijs voor de moeijte, en nieuwe caerten &c die daer in comen ick op t'nauste hebbe overlegt, en sal aen yder een soo gestelt worden. Hoewel wat langhe getardeert heeft, twijfele daer wel niet af sal nochtans aengenaem wesen, waermee na bevelinge godes blijve

8. J. Blaeu aan J. Sceperus; 29-1-1665:

Mijn Heere

VweE gelieve te excuseren dat ick niet eerder gheantwoord en de quitantie ghesonden hebbe. Het was mij uijt ghedachten gegaen in 't begin van 't jaer, en nu soud het oock noch lichtelijck gestaen hebben tot in Februaris, indien uwe E niet op nieu aengemaent hadde. Versoeke uwe E sulx

SUMMARY

The origin of Joan Blaeu's Grooten Atlas in Gouda

A correspondence between Joan Blaeu and the Keepers of the Townlibrary at Gouda reveals some interesting aspects of the appearance of the Dutch edition of the *Atlas maior*.

When, in 1662, the Latin edition of Blaeu's *Atlas maior* appeared, the Town library at Gouda possessed four volumes of Blaeu's Dutch predecessor, the *Toonneel des Aerdrycks* (1645). Obviously, the *Atlas maior* had far more maps and texts than the *Toonneel*. The Keepers of the Town library wished to have their atlas made up to date and asked Blaeu if an appendix could be made. According to Blaeu's answer an appendix could not be made, but he was willing to try to insert the new maps and textpages into the existing *Toonneel des Aerdrycks*. According to Blaeu's estimations it would cost the Keepers about 200 guilders.

The Keepers of the Town library aproved of Blaeu's proposal and at October 26, 1662, they sent their atlas to Blaeu's office in Amsterdam. At first Blaeu hoped to finish the job in June 1663. However, inserting the leaves into the *Toonneel des Aerdrycks* was more difficult than Blaeu thought. It was one year later, in June 1664, that the first volumes of the modernized atlas arrived back in Gouda. Only in December 1664 all nine volumes of the atlas were complete. In this way the *Toonneel des Aerdrycks* was 'rebuilt' into a Dutch edition of the *Atlas maior*.

The fact that the Keepers of the Town library started their enterprise in 1662 (two years before the official Dutch edition of the *Atlas maior* or *Grooten Atlas* appeared) makes it possible that the Gouda atlas was one of the first -and possibly the first- which is the result of 'rebuilding'. Therefore it is also probable that it is the very first issue of the *Grooten Atlas*. The total costs of 'rebuilding' appeared to be 150 guilders, but for reasons unknown the Keepers only paid 140 guilders.

De oudste kaart van de Verenigde Nederlanden

In *Spiegel Historiae* van december 1986 stond in het artikel 'De oudste kaarten van Nederland en de opkomst van het nationaliteitsbesef' een afbeelding van een aan de rechterkant afgesneden kaartje uit de collectie Bodel Nijenhuis¹ dat - voorzover nu bekend - het eerste kaartje is dat in de titel de uitdrukking 'foederatae Provinciae' vermeldt. Het werd daarom beschouwd als het oudste kaartje van de vrije Verenigde Nederlanden dat wij kennen. Het heeft als datum 1615 en werd ondertekend door Petrus Kaerius.²

Omdat het rechter gedeelte ontbreekt, was het niet vast te stellen wat er nog meer op stond. De vermelding in de cartouche gaf echter voldoende grond voor de conclusie dat we hier met het oudste kaartje van de Republiek te doen hebben. De oorsprong van het kaartje, het boek of de atlas waaruit het afkomstig was, was eveneens bekend.

Verheugend is daarom dat dit kaartje (afb. 1) onlangs in volledige en perfecte staat werd aangetroffen in de vermoedelijk allereerste beschrijving van de jonge Republiek van Jean François Le Petit, getiteld *Nederlantsche Republycke* (afb. 2), uitgegeven door Jan Janssen in Arnhem in 1615.² De schrijver was een gewezen griffier van Bethune in Artois, politieke vluchteling en auteur van *La Grande Chronique Ancienne et Moderne de la Hollande, Zelande, West-Frise, Utrecht, Frise, Overysel & Groeningen, jusques à la fin de l'An 1601*, Dordrecht, 1601.

Het volledige formaat van het kaartje blijkt 15.1 x 26 cm, de schaal 1:1.700.000, de schaalstok 'Milliaria Germanica Communia 10' (= 4.3 cm). De uitbreiding naar rechts voegt aan de inhoud van het kaartje vrijwel niets toe.

Het boek bevat een groot aantal stadsgezichten die Jan Janssen al in 1613 in zijn oblong-quarto uitgave van Guicciardini³ had opgenomen en waarvoor Kaerius veel graveerwerk had gedaan.

Het is nog onduidelijk op welke voorloper het kaartje steunt. Het maakt de indruk op grond van de linker helft, met de overgrote cartouche en de ruimte vullende sierletters, het bijgewerkt stuk van een oudere koperplaat van de XVII Provinciën, - tot in die dagen de enige overzichtskaart van de Nederlanden - te zijn. Er is nog geen enkel Noordhollands meer drooggelegd (de Beemster 1612), de Zijpe is kennelijk (en slordig) ingevoegd en Fort Bourtange (1593) ontbreekt. Dat de zuidgrens opzettelijk is opengelaten is gezien de oorlogstoestand en het Bestand dat was gebaseerd op het 'uti possidetis' (zoals het bestand in feite militair was), begrijpelijk. Dat Kaerius heel wat koperplaten van anderen op zijn naam heeft uitgegeven, is langzamerhand overbekend.⁴ En dat er in 1615 een zekere behoefte aan een apart kaartje van het vrije Nederland bestond, is te begrijpen. Om er een nieuwe en oorspronkelijke kaart aan te wijden zoals Claes Jansz. Visscher in 1622 heeft gedaan, vond Kaerius blijkbaar nog niet de moeite

Afb. 1 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

Afb. 2 (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden).

waard. Misschien bestaan er nog oudere kaarten van de Verenigde Nederlanden en misschien kent iemand de kaart waarop deze bijgewerkte heruitgave steunt?

NOTEN

1. UB Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, Port. I, nr. 53.
2. Exemplaren van het boek werden aangetroffen in: 's-Gravenhage, K.B. 551-J-58; Leiden U.B. 465-B-6 en 1151-G-21; Tilburg, Bibl. Theol. Faculteit.
3. L. Guicciardini, *Descrittione di Paesi Bassi*, Franse uitgave, 1613; LLatijnse uitgave, 1616; Nederlandse uitgave, 1617.
4. H.A.M. van der Heijden, *Leo Belgicus*, 1990, blz. 35; G. Schilder, Pieter van der Keere, een goochelaar met koperplaten. In: *Kartografisch Tijdschrift* 6 (1980), 4, blz. 18.

SUMMARY

The oldest maps of the 'Verenigde Nederlanden'

In the University Library of Leiden (Col. Bodel Nijenhuis I.53) a small map is preserved which - as far as is known to date - is the very first map entitled 'Nova et accurata FOEDERATARUM PROVINCiarum Inferioris Germaniae descriptio', signed 'Petrus Kaerius' and dated '1615' (ill. 1). Having been cut back on the right hand side, its true format remained as obscure as its provenance.

Lately an unimpaired copy was found in the book of Jean François Petit *Nederlantsche Republycke* (ill. 2). Its full size measures 15.1 x 26 cm and the scale is 1:1,700,000. In view of the excessively large cartouche to the left and the spacious ornamental letters, it could be a revised part of a larger copperplate comprising the XVII Provinces, until then the only map of the Netherlands. The representation, moreover, is obsolete. Only the Zijpe-polder had been poorly drawn. The second reclamation (Beemster 1612) is wanting. The same applies to fort to Fort Bourtagne (1593). Obviously, in 1615, it

was not yet felt worth while to produce an entirely new map of the VII Provinces. But which map has been cut back for the purpose of representing the young Dutch Republic? Are other maps known of the VII Provinces, dating from before 1615?

A & I

ARCHIEFSELECTIE EN INVENTARISATIE

Wij maken uw kaarten- en tekeningenbestanden op deskundige wijze toegankelijk, volgens:

- archivistische regels;
- fobid-regels of
- naar eigen wens.

Verder leveren wij naar wens een inventaris of catalogus van uw archief of bestand.

INTERESSE?

Vraag vrijblijvend informatie of prijsopgave.

A & I, Archiefbewerking

Postbus 359

9670 AJ WINSCHOTEN

NB. Onze archiefconsulenten zijn hoog opgeleid en beschikken over minimaal MMA, SOD I + II, GO-H.

Terugblik op de vijftigste verjaardag van Günter Schilder

Op 18 februari j.l. vierde Prof. dr. Günter Schilder zijn vijftigste verjaardag. Voor de Vakgroep Kartografie van de Rijksuniversiteit Utrecht vormde die gebeurtenis aanleiding de hoogleraar in de Historische Kartografie eens goed in het zonnetje te zetten. 's Morgens werd de verjaardag binnen de besloten kring van de vakgroep gevierd, en kreeg Günter een handgekleurde, door de ouders van een van zijn medewerkers vervaardigde, Abraham overhandigd. Onder het drinken van een kopje koffie en het nuttigen van liefst twee soorten gebak, werd de vijftigjarige er door een redenaar schertsend op gewezen dat hij de middelbare leeftijd gepasseerd was. Nu was het tijd om de vruchten te plukken van de in het verleden getrooste inspanningen en de fakkel langzamerhand door te geven aan de jongere generatie. Het is echter zeer de vraag of dergelijke woorden aan Günter wel besteed zijn. Wie de foto bekijkt die op de eerste pagina van het *Libellus Amicorum Günter Schilder* prijkt, zal onmiddellijk beamen dat het er niet op lijkt dat onze Oostenrijkse vriend binnen korte tijd, een veelbelovende jonge generatie ten spijt, de flambouw van de Historische Kartografie zal afstaan. En gelukkig maar! Achter de hartverwarmende glimlach schuilt de vitaliteit en de energie van een man die nog een zeer lange weg voor zich ziet, als wetenschapper en als leraar. Een weg, niet

1. Hans Ingen-Housz overhandigt de speciaal ingelijste facsimile van de kaart van Pieter van den Keere, die de bijlage bij het *Libellus* vormde.

2. Paul van den Brink biedt het eerste exemplaar van het *Libellus Amicorum* in een speciale cassette aan.

zonder obstakels en oneffenheden, maar vastbesloten om de geschiedenis van de kartografie voor een zo groot mogelijk publiek te ontsluiten.

's Middags werd Günters verjaardag met een receptie voortgezet, en waar hem door collega's en groot aantal leerlingen - toehoorders en studenten - de hand werd gedrukt. Bij die gelegenheid werd Günter namens de redactie van *Caert-Thresoor* het eerste exemplaar van het *Libellus Amicorum Günter Schilder* overhandigd waarvoor, voorafgegaan door een voorwoord van Professor Koeman, een zestal collega's en leerlingen een eigen bijdrage hadden verzorgd. Het resultaat heeft U allen kunnen zien, want het *Libellus* is als eerste nummer van de elfde jaargang van ons tijdschrift aan U toegezonden. Dankzij de inzet van uitgeverij Canaletto en de medewerking van een aantal op de eerste bladzijde ervan genoemde sponsors werd het mogelijk een bijzonder feestelijk nummer samen te stellen, waarmee niet alleen de jarige bijzonder in zijn nopjes was, maar ook alle abonnees van *Caert-Thresoor* een groot plezier is gedaan.

De dag werd besloten met een feestelijk diner in sfeervolle ambiance.

Paul van den Brink

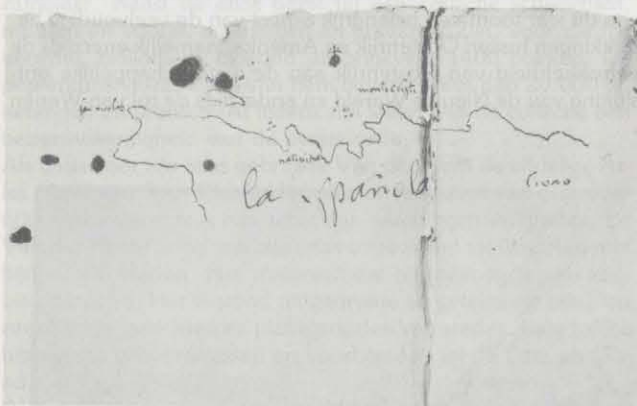
Varia Cartographica

Bij het omslag 1992

De enige aan Columbus zelf toegeschreven en bewaard gebleven kaart is een schets van de Noordwestkust van Haïti uit de collectie van de Hertog van Alva (Palacio de Liria te Madrid) (zie afb.). Nadat Columbus op 12 oktober 1492 bij de Bahama's voor het eerst land in zicht kreeg en vervolgens via deze eilandengroep naar Cuba was gevaren, verscheen op 6 december een kaap aan de horizon die hij de naam van de heilige van die dag gaf: 'san nicolas'. De kust verder volgend deed het landschap hem zo aan thuis denken dat hij het La Isla Espanola noemde. Via het eilandje Tortuga vanwaar hij op 15 december vertrok, werd op de Eerste Kerstdag ('nativida') een baai bereikt, waar hij een klein contingent achterliet om er de eerste Europese nederzetting in de Nieuwe Wereld sinds de tijd der Vikingen te bouwen, Villa de la Navidad. Van 4 tot 8 januari 1493 was Columbus ter hoogte van de berg 'monte Cristi', om een week later vanuit de Baai van Samaná de terugtocht te aanvaarden. 4 maart zag men de kust van Portugal weer en op 31 maart was Columbus terug in Sevilla.

Iets meer dan een eeuw later ontdekten de Nederlanders op hun beurt deze kust. Wat zij er zochten waren huiden die in

Columbus' kaart (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden)

grote hoeveelheden via ruilhandel met de Spaanse kolonisten buiten het zicht van de autoriteiten in San Domingo en Havana illegaal te verkrijgen waren. Tot 1605 konden zij ongestoord hun gang gaan. In dat jaar werden de bewoners gedeporteerd naar het zuidelijk gedeelte van het eiland, om definitief aan deze smokkelarij een halt toe te roepen.

In dit Columbusjaar leek het de redactie passend om een omslag te kiezen, dat herinnert aan de Nederlandse kennismaking met het stukje Amerika, dat door Columbus zelf voor het eerst in kaart zou zijn gebracht. Hiervoor is een detail genomen uit een van de Vingboonskaarten van het Algemeen Rijksarchief, waarvoor de tekenaar een Spaans voorbeeld uit het archief van de Kamer Amsterdam van de West-Indische Compagnie zal hebben gebruikt. Terzijde zij opgemerkt dat ongeveer tegelijkertijd een andere Nederlandse kartograaf van naam, Arent Roggeveen, in Middelburg - eveneens op basis van Spaans materiaal - kustkaarten van Haïti heeft gemaakt, die een nauwkeuriger beeld van het eiland in haar geheel geven. Deze zijn opgenomen in zijn atlas *Het Brandende Veen* van 1675.

Dirk de Vries

Wijziging in de redactie van Caert-Thresoor

Gedwongen door drukke werkzaamheden, hij is onder andere direct betrokken bij de organisatie van de Blaeu-tentoonstelling die in december a.s. in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam geopend wordt, heeft Ernst van Keulen in februari afstand gedaan van zijn functie als redactiesecretaris. Alle overige redactieleden bedanken hem heel hartelijk voor zijn werk gedurende de afgelopen jaren. We zijn blij dat Han Voogt bereid is zijn plaats in te nemen. Zijn naam hebt U boven een van de artikelen van het eerste nummer van deze jaargang zien staan. Door deze wisseling verandert het redactieadres in: Redactiesecretariaat Caert-Thresoor t.a.v. de Heer J.W.F. Voogt, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht. Tel 030-532052.

Cursus geschiedenis van de kartografie

Voor geïnteresseerden bestaat de mogelijkheid deel te nemen aan de cursus Historische Kartografie.

Doel: Inleiding in de geschiedenis van de kartografie met het streven de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen. Daarbij worden aspecten behandeld die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van zeevaart tot de kunst. De colleges gaan vergezeld van dia-series en uitgebreide tentoonstellingen, alsmede excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen.

Tijd: Week 40 t/m 51 van 1992, elke donderdagmiddag van 14.00 tot 17.00 uur.

Plaats: Faculteit der Ruimtelijke wetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, Kaartenzaal

Docent: Prof.dr. G. Schilder.

Kosten: f 225,- (excl. 4 excursies).

Aanmelding: Prof.dr. G. Schilder, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, tel. 030-532051.

6. Kartographiehistorisches Colloquium, 8-10 oktober 1992

Van donderdag 8 tot en met zaterdag 10 oktober 1992 organiseert de Deutsche Gesellschaft für Kartographie, Arbeitskreis 'Geschichte der Kartographie' in samenwerking met de Freie Universität Berlin en de Historische Kommission zu Berlin het 6de Kartographiehistorisches Colloquium, dat om het jaar gehouden wordt. Dit maal vindt het colloquium plaats in de Freie Universität Berlin. Het colloquium is bedoeld voor historisch-kartografisch geïnteresseerden in het Duitstalige gebied, de voertaal is Duits. Behalve de 'gewone' lezingen, zal er dit maal ook een postersessie gehouden worden.

Inlichtingen: Prof.dr. W. Scharfe, Freie Universität Berlin, Fachrichtung Kartographie, Arno-Holz-Str. 12, W-1000 Berlin 41.

15th International Conference on the History of Cartography, 1993

In samenwerking met de International Society for the History of Cartography organiseert het Hermon Dunlap Smith Center for the History of Cartography van The Newberry Library in Chicago de 15de Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie, die dit keer wordt gehouden in Chicago en Milwaukee van 21 tot 25 juni 1993.

De thema's die op deze conferentie aan de orde komen zijn de volgende:

1. Amerika in kaart
2. Commerciële kartografie

3. Kartografie en wiskunde
4. Esthetiek in de kartografie
5. Kartografie en staatkunde
6. Kartografie en religie

De voertalen tijdens de conferentie zijn Engels, Frans en Spaans (geen simultaan vertaling).

Informatie kan verkregen worden bij:

The Hermon Dunlap Smith Center for the History of Cartography,

The Newberry Library

60 West Walton Street

Chicago, Illinois 60610 (USA)

Batavia in kaart, 1600-1800

In het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden zal van 17 april t/m 8 juni de expositie *Batavia in kaart, 1600-1800* te zien zijn. Aan de hand van kaarten, tekeningen, schilderijen en maquettes wordt de stedenbouwkundige ontwikkeling van Batavia belicht. Ook op de betrouwbaarheid van het kaartmateriaal wordt ingegaan.

De geschiedenis van Batavia, het huidige Jakarta, heeft door de eeuwen heen velen geboeid. Ambtenaren, reizigers, historici en kunstenaars bezochten de stad, die eens de 'Koningin van het Oosten' werd genoemd. Reisverhalen, historische verhandelingen en prentenboeken werden gepubliceerd met uitvoerige beschrijvingen van de stad en haar omgeving. Dankzij deze diverse publikaties is over het ontstaan en de groei van Batavia veel bekend.

In veel van deze beschrijvingen werden stadsgezichten en plattegronden als illustratie opgenomen. Vreemd genoeg werd hiermee vaak onzorgvuldig omgegaan. Een plattegrond, die oorspronkelijk in 1650 werd uitgegeven, treffen we bijvoorbeeld ongewijzigd aan in een uitgave van meer dan een eeuw later.

Ook de grote gedrukte plattegronden, die veelal los werden verkocht om in een atlas te worden opgenomen of als wandversiering te dienen, werden bijna een eeuw lang niet bijge-

werkt door de diverse drukkers en uitgevers maar wel voorzien van een steeds latere datering.

Onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis en betrouwbaarheid van de kaarten van Batavia in de periode 1600-1800 werd verricht door Bea Brommer, directeur van het Gemeentemuseum Helmond. De afronding van dit onderzoek is aanleiding voor deze expositie. Getoond worden de eerste afbeeldingen van het stadje Batavia zoals het beroemde schetsje dat gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen in 1619 maakte en naar de bewindhebbers van de VOC verzond. Latere tekeningen en gedrukte kaarten illustreren de bouw van het kasteel en de verdere groei van de stad. Maquettes van het kasteel en gebouwen in het oude Batavia vullen de expositie aan.

Daarnaast tonen diverse herdrukken en slaafse navolgingen van oudere kaarten hoe slordig werd omgesprongen met kartografische gegevens en hoe voorzichtig daarom moet worden omgegaan met dit kaartmateriaal bij een gedetailleerde reconstructie van de stadsontwikkeling van Batavia.

Tijdens de expositie is de uitgave *Batavia*, deel 4 in de serie *Historische plattegronden van Nederlandse steden* en samengesteld door Bea Brommer, te verkrijgen. Het tekstdeel geeft een kort overzicht van de bouwgeschiedenis van Batavia en vermeldt de diverse vervaardigers van de kaarten. De kartobibliografie beschrijft 51 gedrukte kaarten en 19 manuscriptkaarten. Ter aanvulling worden 50 getekende en gedrukte profielen van de stad besproken, die op vele kaarten waren toegevoegd, maar waarvan een aantal ook apart werd gedrukt en verkocht. Bij het tekstdeel hoort een map met facsimile's van 13 kaarten van Batavia. Prijs f 125,- tijdens de expositie, daarna f 150,-.

Amerika-tentoonstelling in Wenen

Die Neue Welt: Österreich und die Erforschung Amerikas, de hoofdtentoonstelling van de Oostenrijkse Nationale bibliotheek van dit jaar toont een belangrijk aspect van de veelvoudige betrekkingen tussen Oostenrijk en Amerika, namelijk enerzijds de betrokkenheid van Oostenrijk aan de wetenschappelijke ontsluiting van de Nieuwe Wereld en anderzijds de rol van Wenen

Anoniem, *De verovering van Loko*; uit Atlas Blaeu-Van der Hem, band 40 (Österreichische Nationalbibliothek, Wenen).

als geestelijk en cultureel centrum van midden-Europa bij de totstandkoming van het Europese beeld van het Amerikaanse dubbelcontinent. Het wetenschappelijk onderzoek en voorbereiding van deze tentoonstelling is gedaan door de staf van de kaartenverzameling van de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek. Een belangrijk deel van de tentoongestelde objecten zal bestaan uit landkaarten en topografische afbeeldingen. Tevens verschijnt een uitgebreide catalogus.

Plaats: Prunksaal, Österreichische Nationalbibliothek, Josefsplatz 1, Wenen

Tijd: 15 mei tot 26 oktober 1992, maandag-zaterdag 10-16 uur (dinsdag tot 18 uur) en zondag 10-13 uur.

Tentoonstelling 'Een wereldreiziger op papier'

De atlas uit de verzameling van Laurens van der Hem (1621-1678)

In de zomer van 1992 zal één van 's werelds mooiste atlassen na meer dan 250 jaar terugkeren in Amsterdam. Deze omvangrijke atlas werd samengesteld door de zeventiende-eeuwse Amsterdammer en advocaat Laurens van der Hem. De atlas werd in 1730 in zijn geheel verkocht naar Wenen. Daar is het nu de trots van de Österreichische Nationalbibliothek.

Op de tentoonstelling zullen een vijftal delen van de 46-delige atlas te zien zijn. Daarnaast worden speciaal voor deze expositie een aantal mooie en voor de atlas karakteristieke bladen uit de overige albums apart getoond. De kaarten en tekeningen uit de atlas Van der Hem worden aangevuld met soortgelijk materiaal uit andere zeventiende-eeuwse verzamelingen om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de omvangrijke atlas Van der Hem. Andere kunstwerken en boeken die oorspronkelijk in het bezit van Van der Hem waren zullen eveneens getoond worden.

De rijke advocaat Laurens van der Hem was een gedreven verzamelaar. Naast de atlas bezat hij een collectie schilderijen, munten en vooral, tekeningen en gravures. Zijn, voor die tijd enorme, bibliotheek bestond uit ongeveer 1400 boeken. De papierkunstverzameling van hem bevatte meer dan 20.000 tekeningen en prenten. Al tijdens zijn leven was de collectie een bezienswaardigheid van de eerste orde.

Als basis voor zijn atlas gebruikte Van der Hem de elfdelige *Atlas Maior* van Joan Blaeu. Hij vulde dit materiaal van ongeveer 600 kaarten aan met een schat aan tekeningen en grafiek. Bij Van der Hems dood was zijn atlas uitgegroeid tot 46 delen met bijna 2500 bladen. Het materiaal dat hij toevoegde was zeer uiteenlopend. Het bestond uit gedrukte en getekende land- en zeekaarten, gezichten en plattegronden van steden, belangrijke historische gebeurtenissen en voorbeelden uit de flora en fauna.

Al het materiaal werd per werelddeel en vervolgens per land geordend. Van der Hems streven was een zo compleet mogelijk beeld van de zichtbare wereld te geven. Daardoor geeft de atlas een fascinerend beeld van de wereld en hoe een rijke patriciër uit de Gouden Eeuw dacht dat die wereld eruit zag. Bijzonder aan de atlas is verder dat alle grafiek werd ingekleurd, of zoals men dat in de zeventiende eeuw noemde 'afgeset'. Dirck van Santen, de in zijn tijd beroemdste inkleurder, heeft een aantal jaar in het huis van Van der Hem gewerkt om de atlas te versieren. Door zijn overvloedig gebruik van goud en zilver kreeg de atlas een nog kostbaarder aanzien.

Na de dood van Laurens van der Hem in 1678 kwam de atlas in het bezit van zijn dochter. De atlas werd na haar overlijden in 1730 geveild en kwam in handen van Prins Eugenius van Savoye. Uit zijn nalatenschap werd de atlas gekocht door Keizer Karel VI voor zijn Hofbibliotheek, de latere Nationalbibliothek, te Wenen. Het is een van de weinige zeventiende-eeuwse verzamelatlanten, die nog in zijn oorspronkelijke staat bewaard is.

De tentoonstelling is in het Koninklijk Paleis te Amsterdam van 18 juni t/m 6 september 1992 dagelijks van 12.30 tot 17.00 uur te bekijken (ingang Dam).

Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus f 49,50 met een

uitvoerig inleidend essay door R. van Gelder en J. van der Waals.

De 'bewijskracht' van Mercator in genealogisch onderzoek

'Caerte van Hollandt, bij den ervaren Cosmographum Gerardum Mercatorem naer de waerheyt gestelt daer van volcomen gelooff geeft' luidt de tekst boven dit manuscriptkaartje.

De Dordtse burgemeester François van der Burch legde tussen 1611 en 1616 de resultaten en bewijsstukken van het onderzoek naar de stamboom van zijn familie vast in een bandje, het zgn. *Burch Stamboek*. Thans wordt deze band bewaard in het Gemeentearchief van Delft (Familiearchief Van der Burch, inv.nr. 1a). Als een van de bewijzen voor de herkomst van zijn geslacht kopieerde hij een kaartje van het zuidwestelijk deel van Holland (folio 23). Tussen Den Haag (Sgrauenhage) en Delft zien we het adellijk huis 'Burch' aangegeven, waar de burgemeester zijn voorvaderlijk stamslot in zag.

Manuscriptkaart van een deel van Holland (Foto: Gemeentearchief Delft)

Dit geeft een aardige indruk welke waarde men in de vroege zeventiende eeuw hechtte aan de gedrukte atlanten. Alle andere 'bewijzen' in zijn stamboek zijn onder notarieel toezicht gekopieerd uit de originelen en door de notaris van zijn handtekening voorzien.

In de bijbehorende tekst wordt verder nog vermeld dat het kaartje afkomstig is uit de *Atlas Mercatoris*, folio 186-187. Daaruit blijkt dat de burgemeester gebruik maakte van de kaart *Hollandt comitatus Utricht episcop:* in de door Jodocus Hondius uitgegeven editie van 1606 (Koeman, *Atlantes Neerlandici*, Me 15, nr. 66).

P.C.J. van der Krogt

Jaarverslag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, 1991

Inleiding

De Nederlandse Vereniging voor Kartografie kent, naast het bestuur, de institutionele en individuele leden, een aantal werkgroepen die zich met een specifiek onderdeel van de kartografie bezig houden. Enkele voorbeelden zijn de werkgroepen Kaartbeheer, Kartografische Reproductie en Onderwijs en Onderzoek. Ook de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie vaart onder de vlag van de NVK. Een van de activiteiten van de werkgroep is de organisatie van een jaarlijkse studiedag. In het *Kartografisch Tijdschrift* wordt elk jaar verslag gedaan van de activiteiten van de verschillende werkgroepen. Nu blijkt de overlap in het ledenbestand tussen *Caert-Thresoor* en het *Kartografisch Tijdschrift* vrij klein te zijn. Daarom werd besloten het verslag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie voortaan ook in *Caert-Thresoor* op te nemen.

Het jaarverslag

In 1991 vergaderde de werkgroep voor de Geschiedenis van

de Kartografie twee maal. Onder andere werd toen de studiedag voorbereid die op zaterdag 5 oktober gehouden werd. Het Thema was 'Kaartproductie en -distributie van de 16e tot en met de 18e eeuw'. De dag werd gehouden in het Auditorium van de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Lezingen werden gehouden door H.C. Pouls (landmeetkundige aspecten), A.W. Gerlagh (graveer- en druktechnieken), Prof. G. Schilder (de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz., 1560-1609), P.G. Hoftijzer (de Leidse boek- en kaartverkoper Pieter van der Aa, 1683-1730) en P.C.J. van der Krogt (het uitgeversbedrijf van de firma Covens en Mortier in de 18e eeuw). Een aparte vermelding verdienen Jan Werner en Peter van der Krogt die een wandeling voorbereidden door de Amsterdamse binnenstad. De uitgezette route leidde de deelnemers langs huizen/plaatsen waar kaartmakers in vroeger eeuwen woonden of hun nering hadden. In beperkte oplage verscheen deze wandelroute in druk (exemplaren bevinden zich onder andere in de Universiteitsbibliotheek en de bibliotheek van het Gemeentearchief, beide te Amsterdam).

In het jaarverslag over 1990 (zie K.T. XVII(1991)2, p. 11-12) werd het samenstellen van de *Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van Nederland* door P.C.J. van der Krogt en ondergetekende gemeld. Deze is nog niet gereed, maar vordert wel. In 1990 werd voor de derde maal een tussentijdse uitdraai gemaakt. Deze omvat 3085 nummers. Van deze uitdraai werden vijftien exemplaren gedrukt. De meeste werden verspreid tijdens de 14e Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie die in juni 1991 in Uppsala/Stockholm gehouden werd. De reden om een voorlopige versie te drukken was dat de samenstellers aanvullingen uit het buitenland hopen te krijgen, immers er is veel over de Nederlandse geschiedenis van de kartografie gepubliceerd buiten onze landsgrenzen gepubliceerd. Verschillende buitenlandse conferentiedeelnemers beloofden niet alleen titels in te sturen, maar deden dit ook. De uitdraai is, helaas, niet te bestellen. Wel is hij in verschillende Nederlandse bibliotheken/bibliotheek/archieven te raadplegen. Hopelijk kan een definitieve publicatie in een van de komende jaren plaatsvinden. Peter van der Krogt en ik roepen een ieder op titels in te sturen, in het bijzonder als het artikelen betreft die voorkomen in wat minder bekende tijdschriften.

De 13e Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie die in juni 1989 in Amsterdam gehouden werd, had een batig saldo. Ter aanwending hiervan is het Historisch Kartografisch Fonds in het leven geroepen (zie: K.T. XVII(1991)2, p. 15). Afgesproken werd dat het jaarlijkse rentebedrag gebruikt kan worden voor een doel dat de Geschiedenis van de Kartografie dient. Hoewel het beheer van het fonds geen echte werkgroepsactiviteit is, speelt de werkgroep wel een adviserende rol als het geld uitgegeven moet worden. Bovendien vormen twee werkgroepsleden, samen met één afgevaardigde van het NVK-bestuur een commissie ter beoordeling van de aanvragen. Het jaarlijkse werkgroepsverslag lijkt daarom een goede plaats om te melden of, en zo ja waartoe, het te besteden geld aangewend werd. In 1991 werd de uitgave bekostigd van de *Proceedings of the Seminar on Teaching the History of Cartography*. Deze verscheen in een reeks over het onderwijs in de kartografie, die de ICA Commission on Education and Training (ICA International Cartographic Association) sedert 1984 uitgeeft. De bundel bevat de bewerkte tekst van een zevental voordrachten die op 13 juni 1991 gepresenteerd werden tijdens een 'preconference' van het eerder genoemde congres in Zweden.

Marc Hameleers

Kartobibliografieën van de Nederlanden en de Nederlandse provincies

Het aantal kartografisch geïnteresseerden dat het plan heeft opgevat kartobibliografieën samen te stellen van de Nederlanden en haar provincies neemt gelukkig toe. Het zijn vooral de niet-professionele amateurs die tijd en gelegenheid kunnen vrijmaken om zich aan dat veeleisende karwei te wijden.

Het lijkt me van belang dat degenen die daarmee reeds bezig zijn, of daarmee willen beginnen, elkaar kennen. Ten eerste ter voorkoming van dubblures en ten tweede omdat een ieder die stad en land afspeurt naar kaarten van 'zijn' provincie menigmaal stoot op zeldzame kaarten van andere regio's waarvan hij zich afvraagt of de bewerkte van die categorie deze wel kent. Het maken van een kleine notitie en het uitwisselen daarvan zou zeer nuttig kunnen zijn. Tot nu toe zijn de volgende personen van kartobibliografieën mij bekend:

- De XVII Provinciën der Nederlanden, door ondergetekende.
- De provincie Friesland, door D. de Vries, p/a Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek, Postbus 9501, 2300 RA Leiden.
- De provincie Overijssel, door G.E. Hartong, Kemnalanden 40, 7542 HP Enschede, samen met J.M.A. van Zuidam, Sparrenhof 11, 6581 NA Malden.
- De Provincie Vlaanderen, door R. de Gheyn, Bosduifdreef 2, St-Michiels, 8200 Brugge, België.

Voor Gelderland is veel werk verzet door J.J. Vredenburg-Alink in haar boek *Kaarten van Gelderland en de Kwartieren* (Zutphen, 1975) en onlangs ook door A.C. van Grootheest, Sloep 1 te Veenendaal in zijn tentoonstellingscatalogus *Gelderland in kaart* (1988). Voor Brabant inventariseerde Mevr. Chr. Kuyper in haar *Brabantia Illustrata*, (3 dl., 's-Hertogenbosch, 1978-1981). Recentelijk verscheen de tentoonstellingscatalogus *Het Hertogdom Brabant in oude kaarten, 1536-1785* (Eersel, 1991) door ondergetekende. De laatste publikaties kunnen echter nog aangevuld worden en zouden eigenlijk moeten worden omgewerkt naar ISBD(CM)-regels.

Ondergetekende zou graag samenwerken met iemand die de kartobibliografie van het huidige Nederland, de VII Provinciën voor de periode 1615-1795 voor zijn rekening wil nemen. De voltooiing van de bijna 300 kaartbeschrijvingen van de XVII Provinciën maakt het onmogelijk de VII Provinciën erbij te nemen.

Het is misschien een idee een aparte studiedag te beleggen voor de makers van kartobibliografieën; dit zowel ter bevordering van het onderlinge contact, als om de puntjes op de i te zetten voor wat betreft het ISBD(CM)-systeem.

H.A.M. van der Heijden
Lange Reen 2
5524 AJ Steensel

Weer opgedoken kaarten

Weinig nieuwe ontdekkingen kunnen opwegen tegen het terugvinden van de twaalfbladige wandkaart van de XVII Provinciën der Nederlanden van Petrus Kaerius die in zijn inventarislijst van 1623 wordt genoemd, maar die niemand ooit had gezien, totdat hij enige tijd geleden door Dr Thomas Niewodniczanski in Bitburg werd aangekocht. Het terugvinden van deze schitterend versierde wandkaart is een van de belangrijkste ontdekkingen in de Nederlandse kartografie van de laatste jaren. Als nu ook nog de grote wandkaart van de Nederlanden van Frans Hogenberg van ca. 1574 zou opduiken, zou de kartobibliografie van de XVII Provinciën in de 16de eeuw vrijwel volledig zijn.

Hoewel minder belangrijk zijn er nog enkele interessante vondsten te melden. Meer dan zes jaar zijn overal in Europa naspeuringen gedaan naar de eerste staat van de Leo Belgicus-Bestandskaart van Claes Jansz. Visscher ca. 1611 die in *Leo Belgicus: An illustrated and annotated carto-bibliography* (Alphen aan den Rijn, 1990) onder kaart 5.1. beschreven staat, doch die uitsluitend bekend was van de foto in Tooley's, *Leo Belgicus: An illustrated list* (1963). Desgevraagd zei Tooley dat hij niet meer wist waar hij de kaart gezien had en dat hij ook de foto niet meer bezat. Er bleef dus niets anders over dan de gedrukte foto uit Tooley's boekje opnieuw te fotograferen. Doch bij gelegenheid van de tentoonstelling in Eersel *Het Hertogdom Brabant in oude kaarten, 1536-1785* kwam de eerste staat onverwachts boven water. Een bezoeker van de tentoonstelling, de heer Ir. J. Walmacq uit Geleen bleek de geluk-

kige bezitter. De kaart kwam via het Maaslands Antiquariaat te Maastricht uit de boedel van een rechter uit Tienen. Deze eerste staat heeft niet alleen het volledige adres van Visscher 'inde Calverstraet inde Visscher', maar ook de derde schaalstok die in de tweede staat was weggesneden.

Een tweede gedenkwaardige vondst die onlangs werd gedaan door antiquaar Stapper uit Venlo betreft een perfect exemplaar van de grote wandkaart van de XVII Provinciën van Pieter van der Aa uit Leiden ca. 1720, waarvan tot nu toe slechts zes exemplaren bekend zijn, bovendien slechts twee in Nederland. Professor Schilder heeft deze kaart beschreven in zijn *Monumenta Cartographica Neerlandica II* (Alphen aan den Rijn, 1986, blz. 61 e.v., nr. 12, afb. blz. 66/67). Deze kaart was oorspronkelijk uitgegeven door Frederik de Wit ca. 1670, die hem naderhand ook verkleind uitgaf als VII Provinciën (id., afb. blz. 62/67 en 64/65). De koperplaten van deze kaart gingen naar Van der Aa die hem met veranderde decoratie opnieuw uitgaf. Daarvan kennen we nu dus zeven exemplaren. Van der Aa verwierf blijkbaar ook de stroken voor een VII Provinciën-editie waarvan een exemplaar door antiquariaat Gittenberger in Breskens gemeld werd met een veranderde titel: *Les Provinces Confederees du Pais Bas* (...). En hiermede houdt het verhaal van prof. Schilder op.

Maar het gaat weer door: eind januari 1992 kwam een exemplaar te voorschijn van dezelfde wandkaart van de VII Provinciën met dezelfde titel, maar met een veranderd adres: Covens en Mortier, Amsterdam. De kaart is samengesteld uit vier bladen en vijf stroken met een bedrukt oppervlak van 102 x 121,6 cm. Een breedtegraad meet 41,3 cm (schaal ca. 1 : 270.000). In Van der Krogt, *Advertenties voor Kaarten* (...) (Utrecht, 1985, nr. 884), met jaar 1714 staat letterlijk: 't'Amsterdam bij Covens & Mortier zijn te bekomen (...) de 17 Provintien in 9 bladen'. Deze kaart van de XVII Provinciën is tot nu toe onbekend. Het is onwaarschijnlijk dat Covens en Mortier een nieuwe originele kaart van de XVII Provinciën zouden hebben gegraveerd en daarom ligt het voor de hand - nu bovengenoemde kaart van de VII Provinciën opduikt - aan te nemen dat Co-

vens en Mortier de koperplaten van Van der Aa († 1733) hebben overgenomen en ze op dezelfde manier hebben gebruikt als De Wit en Van der Aa, namelijk voor een herdruk in beide variaties, nl de XVII en de VII Provinciën.

In de Catalogus van het Brits Museum komt een kaart voor met dezelfde titel als bovengenoemde van de VII Provinciën *Les Provinces Confederees des Pays Bas* en met het adres Covens & Mortier (shelf mark Gren. 3081), die blijkbaar tot nog toe niet als zodanig is herkend. Bovendien trof ondergetekende op 18 februari 1992 nog een exemplaar van deze zeldzame wandkaart aan - zij het in tamelijk beschadigde toestand - in de collectie van Antiquariaat Forum in Utrecht. Er zijn nu dus drie exemplaren bekend van deze derde (of in de twee genoemde variaties vijfde) staat van deze kaart van de Republiek der VII Verenigde Provinciën die op grond van het bovenstaande op ca. 1744 zou kunnen worden gedateerd.

Een vierde vondst betreft een kaart *Utopia* van Ortelius, die door Denucé als 'nog nooit aanschouwd' wordt wermeld doch die door mevr. C. Kruyffhooft in de *Map Collector* (nr. 16, 1981) werd gepubliceerd zonder aanduiding van de verblijfplaats. Hij bevindt zich in de collectie L. de Houwer in Berchem-Antwerpen en is afkomstig van een veiling bij Phillips in Londen. De bezitter was zo vriendelijk mij een fotokopie op ware grootte ter beschikking te stellen. Deze kaart is een voorbeeld van de zogenaamde 'fantasiekaarten', kaarten van een denkbeeldig land of stad, waarover de ondergetekende materiaal verzamelt.

Tenslotte bleek onlangs dat er in een exemplaar van de Duitse editie van de geschiedeniskroniek van Emanuel van Meteren, getiteld *Meteranus Novus* (Amsterdam, Johannes Janssonius, 1640), - waarin ook de zeldzame kaart van Van Geelkerken *De XVII Nederlande[n]* werd aangetroffen - een gevouwen exemplaar zat van de eveneens zeer zeldzame, anonieme kaart (waarschijnlijk van Jodocus Hondius I) *Inferior Germania* (schaal ca. 1:1 miljoen, 41,4 x 56,5 cm), waarvan slechts vier exemplaren bekend zijn en slechts één in Nederland (Leiden, U.B. 0.10.13.004).

H.A.M. van der Heijden

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

Restauratie en conservering van papier en perkament

*Zoals boeken, prenten, (wand)kaarten,
losse stukken, charters & zegels, etc.*

De Cloese 7-9, 7339 CM Ugchelen (Apeldoorn) Tel: 055-423147 Fax: 055-430614

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:
Prenten en Grafieken
Atlassen
Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9
6961 KM

Eerbeek

Tel. 08338 - 54466

Besprekingen

Jacob Aerts. Colom's kaart van Holland 1681 / [facsim. uitg. m. inl. door] A.H. Sijmons en I.H. van Eeghen. - Alphen aan den Rijn : Uitgevers Mij. Canaletto, 1990. - inl. 20 pp., facsimilekaart in 49 bladen ; 48,5 x 46 cm, elk blad 40,5 x 20 cm, totale kaart 162 x 292 cm. -- ISBN 90-6469-638-1.

De grote wandkaart van Holland door Jacob Aertsz. Colom behoorde zo'n jaar of twintig geleden tot die vele kartografische produkten uit de 17e eeuw, die inhoudelijk noch kartobibliografisch ten volle geanalyseerd waren en derhalve bij onderzoekers en vooral in bredere kringen nauwelijks bekendheid genoten. De jaren zeventig zouden daarin verandering brengen. Eerst werd de uit 1647 daterende 'eerste' editie onttroond door de ontdekking van de uitgave gedateerd 1619. Toen dook nog eens een titelblad met het jaartal 1661 op on vervolgens bleek een exemplaar uit 1681 (1681-II), dat uiteindelijk door de U.B. Amsterdam verworven werd, essentiële afwijkingen te vertonen ten opzichte van de tot dan toe bekende exemplaren die van het jaartal 1661 voorzien waren (1681-I).

Temidden van deze ontdekkingsgeschiedenis verscheen in 1979 een reprografische herdruk op ware grootte van het tot op dat moment enig bekende exemplaar met het jaartal 1639, inclusief de tekstrand. De toelichting door A.H. Sijmons vormde de eerste uitgebreide analyse van het kaartwerk, zowel inhoudelijk als karto-bibliografisch. Daarmee was de 'Colom-kaart' voor het eerst in woord en beeld voor het voetlicht gebracht en konden vele instellingen en particulieren beschikken over een exemplaar van deze grootschalige wandkaart van Holland.

Zoals dat vaak gaat lokte deze publikatie reacties en nieuw onderzoek door Sijmons uit en dat leverde nieuwe gegevens op. Dit, gecombineerd met reeds bestaande opnamen van de mooie afdruk van de uitgave door Frederick de Wit uit de Collectie Bodel Nijenhuis, en de beschikbare onderzoeksresultaten van I.H. van Eeghen over De Wit, vormde de aanleiding tot deze facsimileuitgave van de editie 1681-I.

De bijdrage van Sijmons in deze uitgave richt zich, behalve op het samenvatten van de ontdekkingsgeschiedenis en kartografische kwaliteiten van de kaart, vooral op de nieuwe kartobibliografische feiten die sinds 1979 aan het licht zijn gebracht. Er wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan het mysterieuze titelblad uit 1661 en een completer overzicht van de tot dusverre getraceerde exemplaren van alle bekende edities is opgenomen. De meeste aandacht wordt echter (vanzelfsprekend) besteed aan de editie van De Wit uit 1681 en vooral ook de relatie met de opmerkelijke gewijzigde versie van deze uitgave in de UBA. Veel veranderingen, die oorspronkelijk aan de latere uitgevers, Covens en Mortier, toegeschreven werden, blijken nu al in of kort na 1681 bij De Wit te zijn uitgevoerd.

Frederick de Wit zelf staat centraal in het tweede deel van de inleiding, de verhandeling van I.H. van Eeghen. Zoals Van Eeghen met voorbeelden illustreert, zijn een aantal foutieve gegevens over het leven en werk van De Wit in de loop der tijd een eigen leven gaan leiden. Genealogisch worden de verschillende familieleden nu door haar op hun juiste plaats gezet. Verrassend is de succes-story van Frederick de Wit, die zich behalve met prenten en kaarten ook met onroerend goed in Amsterdam bezighield. Hij kon dankzij de zakelijke voorspoed een grote staat voeren met een buitenplaats, rijtuigen en royale toelagen voor zijn zoon François. Dramatisch is het hogo tempo waarin zijn erfgenen het door De Wit opgebouwde kapitaal weer moesten liquideren. Het vrijgekomen geld verdween in allerlei weinig geslaagde activiteiten (w.o. handel in stokvis) als sneeuw voor de zon.

Ook het succes op het gebied van de prentkunst en kartografie,

zo wordt nog eens aangetoond, lijkt meer toegeschreven te moeten worden aan De Wits handelsgeest en financieel inzicht dan aan diepgaande inhoudelijke bemoeienis met de verhandelde grafiek. Op de frequente veilingen van kaartuitgevers van de oude garde (w.o. Blaeu, Colom, Janssonius-Van Waesberge) haalt hij meer dan eens de krenten uit de pap, waaronder de plattegronden voor zijn stedeboeken. De koperplaten worden dan voorzien van het impressum Van De Wit en zonodig door zijn medewerkers wat bijgewerkt. De Colomkaart van Holland uit 1631 is echter een mooi voorbeeld van diepgaand ingrijpen van De Wit in zo'n verworven produkt (met een zeker voorbehoud dat al in een editie uit 1661 de nodige aanpassingen kunnen zijn aangebracht). Sijmons toonde al eerder aan in hoe grote mate de editie van Frederick de Wit is aangepast ten opzichte van de bekende oorspronkelijke uitgaven van Jacob Colom uit 1639 en 1647. Natuurlijk kon men niet voorbijgaan aan de uitbreiding van het trekvaartenstelsel en de zojuist voltooide bolwerken (de 'halve maan') van Amsterdam. Grote revisies treden op in de omgeving van de stad Dordrecht en de Biesbosch. Ook werd het noodzakelijk geacht om de bladen 34 en 35 integraal te vervangen, resulterend in een veel betere topografie van de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse vallei tot aan de kust van de Zuiderzee.

De plannen voor deze heruitgave, en de uitvoering ervan, waren al te ver gevorderd toen de tweede versie van de uit 1681 daterende editie (1681-II) werd ontdekt. Daaruit bleek namelijk dat De Wit nog niet klaar was met het up-to-date brengen van de kaart. De provisorische titelpagina met zowel het beeldmerk van Colom als het impressum van de Wit werd van zijn inconsistentie ontdaan. Bovendien werd bijvoorbeeld de vesting Naarden in zijn nieuwe gedaante gepresenteerd. Het reproduceren van die kaart had dus in volle omvang de onder verantwoordelijkheid van Frederick de Wit aangebrachte revisies van deze 17e-eeuwse wandkaart kunnen samenvatten. Door Sijmons' minutieuze boekhouding van de optredende mutaties zal dit gemis echter in de praktijk nauwelijks als storrend ervaren worden.

Treedt dan toch een dublering op met de heruitgave van de eerste editie, die al in 1979 bij Canaletto het licht zag? Geenszins, want in vele opzichten biedt deze reprografische herdruk iets nieuws. Het inleidende stuk van Sijmons legt vele nieuwe feiten bloot, de beschrijving van De Wits handel en Wandel geeft behalve nieuwe biografische gegevens ook een beter inzicht in hetgeen zich rond 1700 in kartografisch Amsterdam afspeelde en, tenslotte, de reproductie van de veertig-bladige kaart mag als bijzonder geslaagd beschouwd worden mede dankzij de goede kwaliteit van het gefacsimileerde origineel. De verschillen in de topografische inhoud spreken voor zich. Wie evenwel nooit de reproductie van de eerste editie van deze monumentale kaart heeft kunnen bemachtigen kan, op de daarin voorkomende bibliografie van Jacob Aerts. Colom en de hierboven genoemde verschillen na, dit gemis toch voor een belangrijk deel compenseren met behulp van deze heruitgave van de editie uit 1681.

Jan Werner

Maps in Bibles 1500-1600: An Illustrated Catalogue / Catherine Delano-Smith and Elizabeth Morley Ingram. - Genève : Librairie Droz, 1991. - (Travaux d'Humanisme et Renaissance ; nr. 256). - xxxviii + 202 blz.

Over het algemeen is er nog weinig onderzoek verricht naar het voorkomen van kaarten in boeken. *Maps in Bibles* is het eerste

resultaat van een onderzoek naar een bepaalde categorie van zulke kaarten. De nauwelijks bekende kaarten, of liever gezegd kaartjes, die verscholen zitten in de honderden verschillende bijbeluitgaven die sedert de uitvinding van de drukpers zijn gedrukt. Kaarten in bijbels vormen een eigen onderdeel van de historische kartografie. Ze maken deel uit van de geschiedenis van de religie en geven op de karakteristieke manier van kaarten de denkbeelden over de betekenis van de Heilige Schrift weer.

De beide auteurs hebben zich beperkt tot de bijbeluitgaven tussen 1500 en 1600. Dat heeft tot gevolg dat de spectaculaire, rijk versierde en vaak grote kaarten van het Heilig Land in de 17de-eeuwse bijbels niet in hun kartobibliografie te vinden zijn. Deze categorie bijbelkaarten krijgt de laatste tijd vooral aandacht in de vorm van 'coffee-table books'.

De auteurs schrijven meer dan 1000 exemplaren van ruim 800 bijbeluitgaven doorzocht te hebben. Daarvan bevatten slechts 176 uitgaven kaarten, in totaal 457 kaarten, voornamelijk houtsnedes. Deze kaarten worden in hun bibliografie beschreven.

Kaarten blijken vooral voor te komen in bijbels in het Nederlands, Engels en Duits en in de Franstalige bijbels die in Zwitserland gedrukt zijn. De eerste bijbel met kaarten is een uitgave van Christopher Froschauer te Zürich uit 1525, op de voet gevolgd door Jacob van Liesveldt te Antwerpen in 1526.

De opbouw van het boek is tamelijk gecompliceerd. Deel 1, het grootste gedeelte, bestaat uit de kaartbeschrijvingen. Deze zijn ingedeeld in acht verschillende onderwerpen: Eden, Exodus, Kanaän, vier koninkrijken van Daniels droom, het Heilige Land, het oostelijke Middellandse-Zeegebied, Jeruzalem en de wereld. Elke kaart en elke staat wordt omschreven, niet in een gestandaardiseerde kaartbeschrijving (met o.a. titel e.d.). Ondanks dat zijn de verschillende kaarten goed te identificeren. Na elk onderwerp volgt een sectie met illustraties. Deel twee bestaat uit een overzicht van bijbels met kaarten, gerangschikt per taal en vervolgens chronologisch. Ook hier wordt geen titelbeschrijving gegeven. Van elke bijbel slechts de plaats en naam van de uitgever, het jaartal en het formaat. Bij elke bijbel staat opgesomd welke kaarten erin zijn aangetroffen, waarbij naar deel 1 verwezen wordt. Een aantal indexen (kaarten, chronologisch, drukkers en uitgevers, plaatsen van uitgave en overige persoonsnamen) maken het werk toegankelijk. Wellicht gedwongen door de enorme omvang van het werk hebben de auteurs zich ook nog een beperking gesteld. Uitgaande van de collectie bijbels in de British Library hebben ze collecties in Cambridge, Manchester, Edinburgh, Parijs, Genève, Brussel, Chicago en New York doorzocht. Nederlandse bij-

bels zijn derhalve niet uitputtend onderzocht. Dit is jammer, des te meer daar ze zelf schrijven dat behalve de Engelstalige het juist de Nederlands- en Duitstalige bijbels zijn waarin kaarten voorkomen. Dit had toch zeker een onderzoek in Nederlandse en Duitse bibliotheken moeten rechtvaardigen. Ook de lijst referentiewerken bevat geen bibliografie van Nederlandse en Duitse bijbels. Desondanks zijn er naast de 69 Engelse en 31 Franstalige uitgaven toch nog 25 Nederlandstalige en 28 Duitstalige edities opgenomen.

Raadpleging van Moes & Burger, *De Amsterdamsche Boekhandel* leverde acht (!) verdere uitgaven van bijbels op, die volgens titelpagina of beschrijvende tekst kaarten bevatten. Een klein onderzoekje in het Delftse gemeentearchief (met twee bijbels uit de betreffende periode) bracht nog één nieuwe editie aan het licht: een folio-uitgave van Cornelis Jansz. (Vennecool) uit 1583. Deze editie is des te opmerkelijker, daar volgens de auteurs voor Vennecools uitgave van 1587 dezelfde houtblokken gebruikt zijn als voor een Antwerpse uitgave uit 1584. Maar kennelijk zijn ze ook al in 1583 in Delft gebruikt.

Het ware beter geweest indien de auteurs meer hadden nagedacht over de selectiecriteria. Ze hadden zich kunnen beperken tot bijbels in één collectie of één taal en dit in de titel tot uitdrukking laten komen. De titel suggereert een kartobibliografie van kaarten in 16de-eeuwse bijbels, en dat is het niet. De vermelding in een woord vooraf dat de inventarisatie onvermijdelijk incompleet is, is geen excuus het bronnenmateriaal zo selectief te bewerken.

Rest nog één opmerking. De kwaliteit van de illustraties is voor een kartobibliografisch werk op enkele uitzonderingen na matig tot zeer slecht.

P.C.J. van der Krogt

In samenwerking met Dr. Thomas Niewodniczanski van de TN- Library te Bitburg verschijnt in 1993 een nieuwe serie kaartboeken.

Deel I:

Petrus Kaerius, Nova et accurata geographica inferioris Germaniae (Amsterdam 1607) - 12 bladen.

Inleiding: Günter Schilder
ISBN 90 6469 662 4

Verkrijgbaar bij de boekhandel
of bij de uitgever:

UITGEVERIJ CANALETTO
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn

THE MAP COLLECTOR

*The World's leading journal
for lovers of early maps*

- ★ Original articles by leading researchers
- ★ News of people and events in the map world
- ★ Current catalogue and publication listings
 - ★ Book Reviews
- ★ Letters from all parts of the globe
 - ★ Auction prices
- ★ Classified Advertisements

and much more . . .

Secure your copy now. Write to:

MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23

All other countries £26
Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott

Associate Editor: Helen M. Wallis

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

CARTOGRAPHICA HELVETICA

Cartographica Helvetica : Fachzeitschrift für Kartengeschichte. - Murten. - nr. 5 (Januar 1992)

D. de Vries, Die Helvetia-Wandkarte von Gerhard Mercator, p. 3-10; K. Bartels, Vom Mondgesicht zur Mondkarte, p. 11-16; F. Giudicetti, Eine bisher unbekannte Ausgabe der Rhaetia-Karte von Fortunat Sprecher v. Bernegg und Philipp Klüwer, p. 17-20; E. & S. Wyder-Leemann, Der Zehntenplan des Zürichbergs von Hans Rudolf Müller, 1682, p. 21-29; A. Gattlen, Die älteste Walliserkarte, p. 31-40.

CARTOGRAPHICA HUNGARICA

Cartographica Hungarica : Térképtörténeti Magazin. - Novafeltria (Italia). - nr. 1 (1992. január)

L. Szántai, Egy újralfedezett Magyarország falitérkép [Wiederentdeckung einer unbekannten Wandkarte von Ungarn aus dem 16. Jahrhundert], p. 2-5; T. Szathmáry, Hazánk első ismert nyomtatott haditérképének vizsgálata társítérképeinek függvényében (I.rész) [Samenvatting zonder titel in het Duits, over een vondst van 13 kaarten uit de 16de eeuw, waaronder de oudste gedrukte militaire kaart van Hongarije], p. 6-19; P.H. Meurer, Eine Kriegskarte Ungarns von Dominicus Custos (Augsburg 1598), p. 22-24; L. Gróf, Magyarország térképi az Ortelius atlaszokban (Ortelius's maps of Hungary in his Theatrum Orbis Terrarum), p. 26-36; H. Brichzin, Megjegyzések az első nyomtatott Magyarország térképről (1522) [geen samenvatting], p. 37-40; F. Majtán, A Bánhidai turul emlékmű [geen samenvatting], p. 41-43.

In een van de volgende nummers volgt een bespreking van dit nieuwe tijdschrift. Voor geïnteresseerden, het redactieadres is: Cartographica Hungarica, Posta CP 28, 61015 Novafeltria, Italië.

DORSEN, A. VAN

Globerestauratie / AvD. - In: *Zee Magazijn: Nieuwsbrief van de Vereniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum* 18(1992) 1, p. [3].

Artikel naar aanleiding van het bezoek van de globerestaurator Sylvia Sumira aan het Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaart Museum'.

ELERIE, J.N.H. [et al.]

Dollardzilverst gepeild en aangekaart : Een kartografische kijk op de geschiedenis van land en water in het oosten van Groningen en Drenthe / red. J.N.H. Elerie ... [et al.]. - Groningen : Van Dijk & Foorthuis Regio PROjekt, 1992. - 108 p., ill. - ISBN 90-528-023-4. - Prijs f 39,50

Bespreking volgt.

ENGELBERTINK, H.J.A. [et al.]

Historische kaart van Twente ca. 1500 / H.J.A. Engelbertink ... [et al. ; samenst. Werkgroep Historische kaart van Twente ; bew. D. Taat ; kartogr. A.M. Mank ... et al.]. - Enschede : Vereniging Oudheidkamer Twente, 1991. - Tekstboek + kaart in 4 bladen (105x100 cm). - ISBN 90-9004322-5.

GOEDINGS, T.

A composite atlas coloured by Dirk Jansz. van Santen / Research and text by Truusje Goedings. - Geldrop : Paulus Swaen Old Maps and Prints, 1992. - 40 p., ill. - Prijs f 15,-

HEIJDEN, H.A.M. VAN DER

De oudste gedrukte kaarten van Europa / H.A.M. van der Heijden. - Alphen a/d Rijn : Canaletto, 1992. - 146 p., ill. - ISBN 90-6469-652-7. - Prijs f 95,-

HOLLSTEIN

Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and wood-

cuts ca. 1450- 1700 : Volume XXXVIII Claes Jansz. Visscher to Claes Jansz Visscher II [Nicolaes Visscher II] / comp. by C. Schuckman ; ed. by D. de Hoop Scheffer. - Roosendaal : Koninklijke Van Poll, 1991. - 2 dln. - ISBN 90- 72658-16-7. - Prijs f 1050,-

MAP COLLECTOR

The Map Collector. - Tring, Hertfordshire, nr. 57 (Winter 1991).

M.T. Cain, Unrecorded maps of the world and four continents - by Morden?, p. 2-8; D. Rooney, Ayutthaya, the ancient capital of Siam on European maps, p. 12-16; L. Gróf, The recent discovery of a 'lost' map of Hungary, p. 18-19; D. Bosse, A Canvasser's tale, p. 22-26; V.G. Scott, From rags to riches in twenty years, p. 30-31; E. Burden, Cary's New and Correct English Atlas, p. 32-37.

The Map Collector. - Tring, Hertfordshire, nr. 58 (Spring 1992).

F. Fernández-Armesto, Columbus and maps, p. 2-5; J.B. Harley, Maps and the invention of America, p. 8-12; R. Knox-Johnston, In the wake... of Columbus, p. 14-17; H. Wallis, Is the Paris Map the long-sought chart of Christopher Columbus?, p. 20-21; L. De Vorsey Jr., Native American maps and world views in the Age of Encounter, p. 24- 28; E.M. Rodger, Large Scale English county maps and plans of cities not printed in atlases, Part 15: Hertfordshire, p. 31-37.

MERCATOR

Gerhard Mercator : O filosofos tou Kosmou Politès tēs Anagennēsēs sto Ntousimpourgu = Der Weltgelehrte der Renaissance in Duisburg = The Renaissance Man of Duisburg / Redaktionelle und künstlerische Gestaltung Rachel Misdrahi-Capon. - Athēna, 1991. - Catalogus van gelijknamige tentoonstelling in het Archeologisch Museum Rethymnon (Kreta) (22 sept.-3 nov. 1991) en het Nationaal Archeologisch Museum te Athene (18 nov. 1991- 19 jan. 1992), georganiseerd door het Kultur- und Stadthistorisches Museum Duisburg en het Griekse ministerie van Cultuur. Teksten in het Grieks (p. 1- 97), Duits (p. 98-133) en Engels (p. 134-169). - 169 blz. - ISBN 960-214-007- 0.

Met de volgende essays (alleen Duitse en Engelse titels): Astrid Lüer en Rolf Kirmse, Gerhard Mercator und sein Werk (p. 108-110) = Gerhard Mercator and his work (p. 144-146); Gernot Tromnau en David R.M. Gaimster, Duisburg die Stadt Gerhard Mercators (p. 111- 118) = Duisburg: Gerhard Mercator's city (p. 147-154) en Jordan Dimacopoulos, Renaissance Bauten in Rethymnon und andere Renaissance Werke auf Kreta (p. 119-125) = Cretan Renaissance buildings in Rethymnon and elsewhere (p. 155-161). In het catalogusgedeelte worden de meeste getoonde objecten afgebeeld.

OVERIJSSSEL

Overijssel in de kaart gekeken. - Nijverdal : Overijsselse Bibliotheek Dienst, Dienst Bibliotheek Zaken, 1991. - IV, 58 p.

RAMAIX, I. de

Tobie Sadeler, un graveur à la cour de l'empereur Léopold Ier / Isabelle de Ramaix. - In: *Le livre & estampe* 36(1990), p. 196-243.

REIS, A. Estácio dos

Globos antigos em coleção imaginária / António Estácio dos Reis. - In: *Oceanos : Revista trimestral da Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses* 9(Janeiro 1992), p. 36-49.

Algemeen artikel over de oudste geschiedenis van globes met een overzicht van de stand van het onderzoek naar deze objecten.

RENTING, G.

'Een zeker zand bij Schenckenschans ...' / G. Renting. - In: *Kwartaal & Teken* 17(1991) 3, p. 13-17.

Eerder verschenen onder de titel: 'De heeren van Dordrecht op het werck van Panderen', in: *Holland*, april 1990.

SCHILDER, G.

Van Nieuw-Amsterdam naar New York in kaarten: Nederlanders aan de Hudson / Günter Schilder. - In: *Geografie: uitgave van het KNAG* 1 (jan. 1992), p. 8-14.

SCHUMACHER, H.

Von Gemma Frisius bis Le Coq / H. Schumacher. - In: *Der Vermessungsingenieur* (1992) 2.

TENTOONSTELLING

Tentoonstelling *Verschuivende grenzen: Europa in atlassen 1830-1960* 18 februari - 4 april 1992. - Middelburg: Zeeuwse Bibliotheek, 1992.

Tentoonstelling naar een idee van J. van Velzen, bij deze expositie behoren papers met vragen en opdrachten voor de onder- en bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

THIJSSSEN, CHR.

Strijd tegen het water rond Heusden / Chr. Thijssen. - In: *Met Gansen Trou* 41(1991), p. 2-7, 10-12, 33-40, 52-57, 69-74, 125-130, 141-148, 158-163.

TROMP, H.M.J.

De buitenplaatsen langs de Vecht: tuin en parkgeschiedenis / H.M.J. Tromp. - In: *Maandblad Oud-Utrecht* 64(1991) 11/12, p. 137-147.

VALK, A. VAN DER

Amsterdam in aanleg: een proeve van toegepaste geschiedenis in de sfeer van de planologie / A. van der Valk. - In: *Holland* 23(1991) 2, p. 94-110.

VELZEN, J. VAN

Tentoonstelling *Verschuivende grenzen: Europa in atlassen 1830-1960*, 18 februari - 4 april 1992 / samenstelling tentoonstelling en catalogus J. van Velzen. - Middelburg: Zeeuwse Bibliotheek, 1992. - 56 p., ill.

WEKKER, J.

Surinaams plantagewezen: een kwestie van aantallen / J. Wekker. In: *OSO: Tijdschrift voor Surinaamse Taalkunde, Letterkunde en Geschiedenis* 10(1991) 1, p. 70-85.

ZANDVLIET, C.J.

Daendels en de nieuwe kaart van Java / Kees Zandvliet. - In: *Herman Willem Daendels 1762-1818, Geldersman-Patriot-Jacobijn-Generaal-Hereboer-Maarschalk-Gouverneur: Van Hattem naar St. George del Mina* / F. van Anrooy [et al.]. - Utrecht: Matijns 1991. - p. 77-105.

ZANDVLIET, C.J.

Twee 17de eeuwse collecties maquettes van Nederlandse vestingen en versterkte steden / Kees Zandvliet. - In: *Jaarboek 1990/91 Stichting Menno van Coehoorn* (1991), p. 154-160.

Ontvangen publikaties buitenland

The County Maps of Old England / Thomas Moule. - London: Studio Editions, 1990. - ISBN 1-85170-403-5. - 56 decoratieve, fraai voor deze uitgave ingekleurde kaarten in neogotische stijl van de Victoriaanse kartograaf Thomas Moule met geografische beschrijvingen van de afgebeelde gebieden afkomstig uit James Barclay's *Complete and Universal English Dictionary*, 1842 [AHR].

PAULUS SWAEN

old maps and prints

Hofstraat 19 - 5664 HS GELDROP
The Netherlands

Tel 040-853571 Fax 040-854075

**Fine and rare
maps, prints and
atlases of all parts
of the world.**

Fax or write for catalogue
Please specify wants.

During the year we exhibit at various fairs.
Included in the annual calendar is:
March: Amsterdam RAI, Antiquarian Book Fair
Maastricht MECC, Antique Fair
May: Eindhoven, Antiquarian Book Fair
June: London, IMCoS Map Fair
Sept.: Cologne, Antiquarian Book Fair
Okt.: Amsterdam RAI, PAN

UNIEKE HISTORISCHE WANDKAART

in facsimile, afmeting ca. 62 x 49 cm. (vierkleurendruk)

A- 1, Holland/Amstelland,	Blaeu	17e eeuw
B- 2, Holland/Schie-Delfland	„	17e eeuw
C- 3, Holland-West.Friesland	„	17e eeuw
D- 4, Utrecht en het Gooi	„	17e eeuw
E- 5, Noord Brabant	„	17e eeuw
F- 6, Zeeland	„	17e eeuw
G- 7, Limburg	„	17e eeuw
H- 8, Gelderland (Gelre)	„	17e eeuw
I- 9, Overijssel met deel Dr.	„	17e eeuw
J- 10, Drenthe, (C. Pynacker)	„	17e eeuw
K- 11, Groningen, Prov.	Allard	17e eeuw
M- 13, Noord Holland (Noort H.)	De Wit	17e eeuw
N- 14, Groningen (Stad)	Haubois	17e eeuw
O- 15, De Nederlanden (E.krt.)	Speed	17e eeuw
P- 16, Brabantia	v.Deventer	16e eeuw
Q- 17, Amsterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
R- 18, Rotterdam (Stad)	Blaeu	17e eeuw
S- 19, s-Gravenhage	Blaeu	17e eeuw
T- 20, Wereldkaart	Mercator	16e eeuw

prijs per kaart, exclusief koker en portikosten
 1 stuks à f 15,10 10 stuks à f 12,15
 3 stuks à f 13,35 20 stuks à f 12,00
 5 stuks à f 12,45 meerdere op aanvraag
 meerprijs per koker à f 2,00
 portikosten tot 3 kaarten à f 2,70
 meerdere kaarten (onbeperkt) à f 5,—

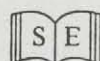
VERKRIJGBAAR BIJ

U.N.B. UITG. POSTBOX 2121

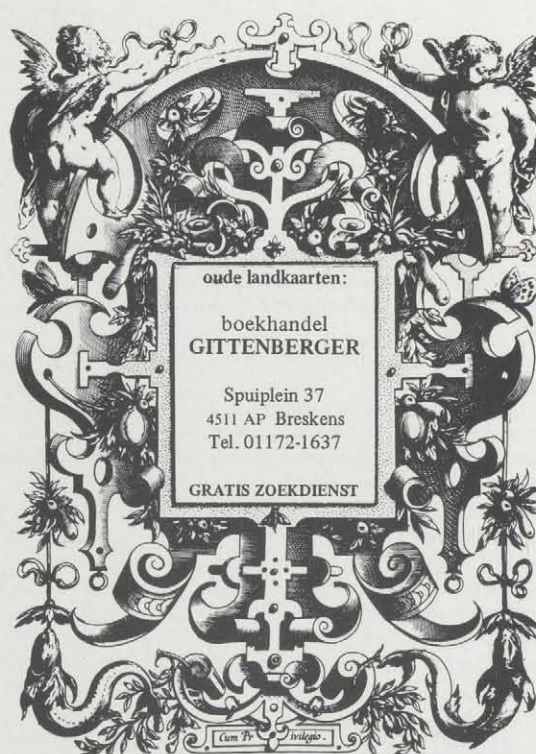
9704 CC GRONINGEN, TELEFOON 050-713152

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. H. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenae and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA

De serie Monumenta Cartographica Neerlandica van prof. Günter Schilder maakt zeldzaam Nederlands kartografisch cultuurgood toegankelijk door beschrijvingen, afbeeldingen en facsimiles op ware grootte. Elk deel bestaat uit een rijk geïllustreerd tekstboek (28½ × 40 cm) en een portefeuille (41 × 58 cm) met een groot aantal facsimiles.

Deel I

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De graveursfamilie Van Deutecum
- II. Gedrukte wandkaarten van de Zeventien Provinciën, uitgegeven in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw
- III. De wandkaart van de Zeventien Provinciën uitgegeven door Gerard de Jode in 1566
 - a. Jacob van Deventers pionierswerk in de kartering van de Nederlandse gewesten
 - b. De Jode als uitgever van kaarten van de Nederlandse gewesten
 - c. De wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Willem Jansz. [Blaeu], 1608 en de latere uitgaven
 - a. De editio princeps
 - b. De uitgave van 1622
 - c. Een latere uitgave
 - d. De uitgave door Joan Blaeu in 1658
 - e. De ontwikkeling van kaartranden met stadsgezichten
 - f. De folio-uitgave van 1608
- V. De wandkaart van de Zeventien Provinciën door Claes Jansz. Visscher, 1636
 - a. De originele editie van 1594
 - b. De editie van 1636
 - c. Een uitgave in twee bladen

Inhoud portefeuille facsimiles:

Gerard de Jode, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1566. (5 bladen)
Willem Jansz. Blaeu, Kaart van de Zeventien Provinciën, 1608 (1622). (22 bladen)
Willem Jansz. Blaeu, Kaart van de Zeventien Provinciën in-folio, 1608. (2 bladen)
Joannes van Deutecum, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1594. (3 bladen)
Claes Jansz. Visscher, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1636. (14 bladen)
François van den Hoeye, Kaart van de Zeventien Provinciën in twee bladen, 1616. (4 bladen)
ISBN 90 6469 561 X

Deel II

f 275,—

Inhoud tekstboek (172 blz.):

- I. De wandkaart van de wereld door Abraham Ortelius, 1564
 - a. De wereld van Abraham Ortelius
 - b. Gedrukte wandkaarten van de wereld gepubliceerd vóór 1564
 - c. De wandkaart van de wereld in acht bladen door Abraham Ortelius, 1564
 - d. De folio-uitgave van 1571
- II. De wandkaart van Azië door Abraham Ortelius, 1567
- III. De wandkaart van Spanje door Abraham Ortelius en Carolus Clusius, 1571
 - a. Carolus Clusius
 - b. Wandkaarten van Spanje vóór 1570
 - c. De wandkaart van Spanje door Carolus Clusius
- IV. De wandkaart van de Zeventien Provinciën in twaalf bladen door Joan Baptista Vrients, 1605
 - a. De editio princeps door Filips Galle
 - b. De uitgave van Joan Baptista Vrients, 1605
 - c. De uitgave van Joannes Galle
 - d. Een kaart van Midden-Nederland in twee bladen, uitgegeven door de familie Galle
 - e. De folio-uitgave en zijn invloed

Inhoud portefeuille facsimiles:

Abraham Ortelius, Wandkaart van de wereld, 1564. (8 bladen)
Gerard de Jode, Wereldkaart, 1571.
Abraham Ortelius, Wandkaart van Azië, 1567. (8 bladen)
Abraham Ortelius - Carolus Clusius, Wandkaart van Spanje, 1571. (6 bladen)

Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1605. (16 bladen)

Joannes Galle, Kaart van Midden-Nederland in twee bladen. (3 bladen)
Filips Galle - Joan Baptista Vrients, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1606.

Joannes en Baptista van Deutecum, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1588.

Frederick de Wit, Kaart van de Zeventien Provinciën in folio, 1652.
ISBN 90 6469 573 3

Deel III

f 295,—

Inhoud tekstboek (352 blz.):

- I. Amsterdam in de tijd van Willem Jansz. [Blaeu]
- II. Wandkaarten van de wereld verschenen in Amsterdam vóór 1619
- III. De wandkaart van de wereld in twee halfronden door Willem Jansz. [Blaeu] van 1619
 - a. Geschiedenis en beschrijving
 - b. De ontwikkeling van decoratieve randen op Nederlandse wandkaarten vóór 1619
 - De ontwikkeling in het Zuiden
 - De ontwikkeling in het Noorden
 - c. De decoraties behorende bij de wandkaart van de wereld van 1619 en 1645/46
 - De sierranden
 - De vier elementen en seizoenen
 - De sterrenhemels
 - d. De geografische inhoud
 1. De noordoostelijke route
 2. De noordwestelijke route
 3. De zuidoostelijke route
 4. De route door Straat van Magellanes
 5. De route door Straat Le Maire
- IV. De heruitgave door Joan Blaeu in 1645/46
 - a. Geschiedenis van de kaart
 - b. De geografische veranderingen
 1. Californië als een eiland
 2. De geografische vooruitgang in het noordwesten
 3. De reis van Maarten Gerritsz. Vries (1643)
 4. Statenland wordt een eiland
 5. Een continent krijgt vorm
 6. Het verbeterde kaartbeeld in de oost

Inhoud portefeuille facsimile's:

Wandkaart van de wereld van Willem Jansz. Blaeu, 1619 (99 × 190 cm), (10 bladen)

Wandkaart van de wereld van Joan Blaeu, 1645/46 (173 × 276 cm), (31 bladen)

ISBN 90 6469 651 9

Deel IV, verschijnt 1992/1993

Deel IV bevat een gedetailleerde catalogus van alle verschillende kaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blaeu (1571-1638).

ISBN 90 6469 660 8

Deel V

Deel V behandelt de wandkaarten gepubliceerd door Willem Jansz. Blaeu en Claes Jansz. Visscher.

ISBN 90 6469 661 6

Verkrijgbaar bij de boekhandel of bij de uitgever:

UITGEVERIJ CANALETTO
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn